

ИЗ ИСТОРИЈЕ РАТНЕ ВЕШТИНЕ

Генерал-потпуковник МИЛАН ЗЕЛЕНИКА

О РАТУ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1915 ГОДИНЕ

Рат српског и црногорског народа 1915 године, према својој тесној стратегиско-оперативној повезаности, стварно обухвата читав онај ратни период из оквира нашег ускупног учешћа у Првом светском рату, који се непосредно надовезује на протеривање побеђених аустроугарских армија иза граничних река у другој половини децембра 1914 године, па закључно са укрцавањем српске војске на бродове ради превози на Крф. Овај рат Србије и Црне Горе, како према јачини и квалитету непријатељских снага, тако и према величини сопствених напора и жртава, без сумње претставља највећи и најтежи рат који су ове две државе дотада имале у својој ратовима презасићеној прошлости. Па, ипак, он је у току свог збивања, донекле и дан данас, за наше народе остао један велики, необјашњени и нерешени, а за многе друге неправилно схваћени и интерпретирани проблем.

Српски и црногорски народ дочекали су и непријатељску офанзиву 1915 године мирно и присебно, и поред тога што су предосећали да ће она од њих тражити нове велике жртве. Они нису сумњали у коначан срећан исход, јер су имали пуно поверење у своје опробане и прослављене борце и њихово руководство, које их је увек дотада, и под најтежим околностима, водило из победе у победу. Знали су, такође, да Савезници већ располажу и бројним и материјалном надмоћношћу, да скоро суверено владају морем и да у близини, према Галипољу, имају сконцентрисане јаке снаге, које не би било тешко померити на српско војиште. Најзад, они су знали да су симпатије, интереси, па и моралне и формалне обавезе, упућивале Грчку и Румунију да се са њима нађу у заједничкој борби против заједничког непријатеља.

Већ од самог почетка офанзиве, операције су пренете на наше тле и развијале се неочекиваном динамичношћу обухватајући одмах велики део наше територије и прекидајући убрзо међусобну повезаност између народа и војске. Било је онемогућено благовремено и такво обавештавање народа и војске какво је било потребно да би они правилно схватили и пратили сложени ток операција, а нарочито да би сазнали за праве и компликоване војно-политичке утицаје под којима су се те операције развијале. До последњег момента ишчекивали су да ће уз садејство савезничких армија доћи до неке срећне прекретнице, сличне оној на Текеришу и Суворору. Свршетак операција са скоро катастрофалним поразом српске и потпуним сломом црногорске војске, окупацијом целокупних територија и најсвирепијим подјармљивањем оба народа, дејствовао је страшно на ове слободарске народе и на њихове дотле прослављене војске, утолико више што је све дошло тако неочекивано брзо и необјашњиво.

После сваке катастрофе, па и онакве какву претставља неки велики пораз војске, у народу се стихиски рађа жеља да сазна узроке и кривце који су довели до несреће. Ако се од стране позваних убрзо не удовољи овој оправданој и сасвим природној жељи народа, онда се могу проносити разне вести, па и оне неистините и најгоре. Донекле је и разумљиво што се код нас, услед нередовних прилика, није могло одмах после пораза, па, можда, ни у току рата, приступити оваквим пословима. Али је тешко наћи оправдања да наши народи, нарочито српски и црногорски, којима је злокобна „1915“, као неко друго Косово, остала у тужној успомени, нису ни у потоњем мирнодопском периоду од неких 22 године постојања бивше Југославије могли потпуно сазнати под каквим су се условима

развијали догађаји у овом њиховом највећем, најтежем и најкрвавијем ратном раздобљу.¹⁾ Али, ако смо ћутали ми, нису ћутали разни непријатељи и штеточине наших народа. Још у току рата ширили су лажне вести у народе да су нас наши Савезници издали; обманивали су српски народ и говорили о издаји црногорске војске, о намерном ускраћивању хране гладним српским трупима при повлачењу кроз Црну Гору, а црногорски народ причама о слабом отпору српске војске у земљи, систематском пљачкању црногорског народа при повлачењу, намерном препуштању црногорске војске непријатељу и сл. Због необавештености о стварном току и тешкоћама под којима се овај рат изводио, народ је већином задржао онаква своја схватања о њему каква је стекао на основу несрећних исхода, а многи су подлегли и лажним непријатељским приказима и пропаганди. У сваком случају, рат је остао у тужној успомени као неки црни беочуг у ланцу сјајних славних победа, које су се непрекидно низале једна за другом од 1912 па, углавном, све до 1918 године. Створило се убеђење да је у овом рату све „подбацило“: обе Врховне команде (српска и црногорска), обе војске и Савезници. Но, одмах после пораза Савезници су скоро покајнички пружили свестрану помоћ српској војсци, која је брзо заузела видно место у свеопштем фронту и на Кајмакчалану побрала нове лаворике. Тако су се у очима наших народа, изгледа, „рехабилитовали“ и једни и други, они који су могли бити одговорни за претходну недаћу.

Одмах после Првог светског рата, у војној литератури наших Савезника почеле су се појављивати оптужбе како смо, тобоже, својим радом и недовољним садејством 1915 године допринели њиховим великим неуспесима те године. Тиме су, између осталих, и главни војни руководиоци италијанске и француске војске, Кадорна и Жофр, правдали своје неуспехе.²⁾ Ово скроз погрешно схватање преузели су Италијани као историску чињеницу и оно је постало база са које њихови писци врше разне испаде против наше ратничке и историске репутације увек кад им то изгледа политички опортуно.³⁾ Овакве појаве постављају пред нас три, иако не чисто војно-политичка, а оно свакако војно-научна проблема: 1) како су тако одговорни руководиоци могли уопште имати тако погрешне стратегиске појмове о нашој тадашњој војно-политичкој ситуацији и стратеском потенцијалу и оперативном захвату једног малог, победоносним, али крвавим ратовима истрошеног, просторно скроз изолованог савезника; 2) како су се овако нетачни, за сваког стручњака наивни, појмови могли одржавати и после рата, и 3) зашто је бивша Југославија пропустила да што пре правилно обавести и своју и страну јавност о непобитној стварности овога рата.

На први проблем осврнућемо се кад будемо разматрали друге проблеме. Други проблем уопште је тешко схватити с објективно-научног гледишта. Једна, макар и летимична анализа, ако не целог ратног периода, а оно бар офанзиве 1915 године, извршена ма и на бази ратних извештаја и првих противничких публикација,

¹⁾ Колико нам је познато, сем једне брошуре о борбама код Београда; затим једне књиге и брошуре о борбама око Косова, које су писане више због личног оправдања самих писаца и, најзад, брошуре једног војног изасланика и неповезаних чланака по војним часописима, војна литература „бивше Југославије није ништа пружила својој јавности, иако је располагала очуваном архивом српске војске и званичном обрадом овога рата од Немаца и Аустријанаца већ 1933 године. Међутим, наши књижевници, који су боље сагледали величину ове народне трагедије, обрађивали су је много интензивније, указујући углавном на хероизам и страшне тешкоће учесника и жигосући немиле појаве штеточина.

²⁾ У „Ратнику“ од 1921 године писац је по налогу Главног генералштаба у својим студијама „Кадорна и ми“, „Лудендорф и Делбрик“ и др. раскривавао ове очигледне нетачности.

³⁾ У „Политици“ од 7 маја ове године, у своме чланку „Потсетник из историје“, Стева Јаковљевић изнео је невероватне историске изопачености којима се и данас служе италијански писци. Тако је у листу „Темпо“ изнето и ово „... Италијанска војска победила је у Првом светском рату борећи се само својим снагама против хабзбуршке војске, која је била једна од најбољих и најдисциплинованијих на свету. Српска војска нестала је при првом судару са овом истом војском, али је покупуљена на јадранским обалама и спасена од италијанских бродова“.

разоткрива сваком непристрасном историчару и војном стручњаку главне контуре развоја догађаја и битне политичке, стратегиско-оперативне и тактичке тешкоће са којима су имале да се боре српска и црногорска војска. Довољно је истаћи само неке општепознате чињенице, па да се непобитно утврди битна карактеристика њиховог рада. Српска војска, скоро уобручена од надмоћних непријатељских снага, морала је цело време да изводи најтежу — отступну операцију. Надајући се да ће ускоро бити подржана од стране Савезника, она је са таквом упорношћу бранила сваку стопу своје отаџбине да су Фалкенхајн, Макензен и његов начелник штаба Сект, који су руководили заједничким операцијама, били не једанпут потпуно сигурни да ће јој приредити судбину „Кане“. И заиста, њена ситуација често је изгледала безнадежна. Фронтално потискивана, наткриљавана, бацио и у позадину опасно угрожавана, та војска се знала увек, најчешће у последњем моменту, мирно и у реду да повуче на следеће положаје и да осујети непријатељске намере. Човек не зна чему више да се диви, да ли поуздању војводе Путника у своје храбре трупе или поверењу ових у свог опробаног војсковођу. Ово дивљење одражава се јасно и у немачко-аустријским званичним приказима, а њему се не може отети нико ко познаје историју ратова. Довољно је ако се потсетимо на неколико обратних примера који су се одиграли само у Првом светском рату. Просторно ограничени удари на Церу и Суворору 1914 године довели су аустроугарске армије на целом фронту до безглавог повлачења иза граничних река. Само привидно угрожавање десног бока и јачи притисак на централном делу фронта навео је немачку Врховну команду да у бици на Марни 1914 године повуче своје победоносне армије чак иза р. Ене. Узани пробој италијанског фронта код Кобарида 1917 године са релативно малим снагама, приморао је италијанску Врховну команду да повуче фронт своје милионите армије на неких 200 км, тј. иза Пијаве, а око 300.000 војника стигло је у своје бекству чак до Поа. Макензен и Сект, дошавши управо са Руског фронта, где су својим просторно ограниченим пробојем код Гурлице — Тарнова, 2 маја 1915 године, и потоњим угрожавањем бокова и позадине приморали огромни Руски фронт на нагло повлачење, свакако су били изненађени када су видели како се српска војска односи према таквим угрожавањима и опасностима. Пошто нису могли дефинитивно да савладају српску војску на бојном пољу, Фалкенхајн и Макензен — Сект препустили су да то изврши сурова зима и природа Албаније и Црне Горе. Захваљујући, добрим делом, несребичном пожртвовању црногорске војске осујећена је и та намера, али је било најтеже савладати страшну природу Албаније и Црне Горе, где је заиста била права „Голгота“ српске војске. Иако уз огромне жртве, она је то преживела и, на крају, није била побеђена ни од непријатеља, ни од природе.

Зар се пред оваквим чињеницама може оспоравати да српска и црногорска војска и у овом рату нису дале све од себе за своје идеале и за заједничке интересе свију савезника? На то је потоња историја — можда, најпре историја наших противника — дала потпуно правилан одговор. Поступци наведених високих војних руководилаца можда би се могли објаснити честом појавом да они који претрпе неуспехе лако примају све сугестије, које умањују осећај личне одговорности. Поступке италијанских историчара и писача најлакше је објаснити тиме да су, у духу учења Макијавелија — да циљ оправдава свако средство — подешавали историске чињенице према некој својој чисто политичкој целисходности.

Много је лакше објаснити став бившег југословенског руководства у односу на рат 1915 године. Чим се српска војска повукла на море, убрзо је смењено целокупно главно особље њене Врховне команде, сем Врховног команданта који је био сам престолонаследник. Тиме је са званичне стране јасно указано српском народу где треба тражити главног узрочника ове велике несреће. Пошто је свако знао да је свима припремама и операцијама стварно руководио војвода Путник, то се, природно, на њега свалила и сва одговорност. Истина, он ју је могао и најлакше поднети пред народом, јер га је од 1912 па све дотада непрекидно водио кроз све победе. Могло се, дакле, радити само о паду велике репутације коју је војвода стекао у народу и која је већ одавно била три у оку многим завидним и славољубивим елементима.

Врховни командант црногорске војске избегао је у току капитулације, а његов начелник штаба, српски пуковник Петар Пешић, брзо се обрео у новој српској Врховној команди на положају помоћника новог начелника њеног штаба. Пешић није

остао у лепој успомени црногорске војске. Он се никада није ни трудио да је одбрани од неправедних сумњичења и осуда, напротив, није се либио да ове и подржи, ако је то само било у његовом личном интересу. По нашем мишљењу, у овим нездравим личним односима врховног руководства, који су 1917 године кулминирали у фамозном Солунском процесу, треба тражити главни разлог што су наши народи остали са потпуно неправилном претставом о свакако тужној, али никако и о ружној „1915“ години, о којој не би требало много говорити. Тако су наши народи остали недовољно обавештени и о једном од својих најславнијих ратних прегнућа са најдалекосежнијим последицама. Јер, да српска и црногорска војска и у овој 1915 години нису дале све од себе, велико је питање да ли би уопште дошло до образовања Солунског фронта, а ако би и дошло, сигурно је да се на њему не би нашле ни наше трупе које су побрале ловорике на Кајмакчалану. Осим тога, по нашем мишљењу, сумњиво је да ли би без овог нашег крајњег напора и учешћа дошло до уједињења југословенских земаља већ 1918 године. Најзад, услед запостављања овог рата бивша југословенска војска била је лишена могућности да се усавршава изучавањем овог, без сумње најпоучнијег рата, са многобројним веома поучним проблемима у датим приликама, као што је јасно доказао несрећни рат 1941 године. Само упозорење војводе Путника да се мора одбацити свака помисао о капитулацији војске, као најгоре решење сваког рата, могло је да наведе тадашње руководство да избегне највећу народну срамоту и бесперспективну судбину војске.

Војни и политички проблеми

Временски и по карактеру војног деловања наш рат 1915 године састоји се из два изразито одвојена периода. Први, од друге половине децембра 1914 до почетка непријатељске офанзиве 5 октобра 1915 године, у суштини претставља борбено затишје у неком виду рововске војне и са њој карактеристичном борбеном делатношћу. Други период обухвата непрекидне дефанзивне и офанзивне операције до краја самог рата. За правилно схватање целине и велике сложености и проблематике самог рата неопходно је да се при његовом изучавању обухвати цео ратни период и да се не ограничава искључиво на збивања која се непосредно односе на извођење саме офанзиве.

У периоду тог такозваног борбеног затишја изводиле су се огромне политичке борбе које су пресудно утицале на скору будућност наших земаља и на рад наших војски. Управо тада су се тукле велике непрекидне битке на Руском фронту, које су још у самом току имале великих реперкусија и на наш фронт. Отсудна решења тражена су на Западном и Италијанском фронту, па и на самом Балкану, према Турској. Од исхода тих великих збивања зависило је да ли ће уопште опет доћи до великог ангажовања наших снага, а ако дође, тешко се могла предвидети њихова улога и начин употребе. Зато ћемо изнети само неколико чињеница, које доказују колико су догађаји из овог претходног периода битно утицали на потоњу противничку офанзиву. Немци су сам потпис Војне конвенције у Плесу — којом су Бугарску дефинитивно обавезали на учешће у нападу на Србију и која је била потписана 6 септембра, дакле, месец дана пре но што су уопште отпочели офанзиву — сматрали успехом од тако „великог политичког и војног домета“⁴⁾ да им је брза победа над Србијом изгледала унапред огарантована. Али, услед бојазни да Савезници не неутралишу тај њихов велики политички успех, например придобијањем Румуније и Грчке за себе, или стварањем нереда у самој Бугарској, они су тежили да га што пре искористе. Ни велика опасност, која је 22 септембра изненада запретила њиховом Западном фронту, услед силних напада наших Савезника у Шампањи и Артоа, није их спречила да тај „успех великог политичког и војног домета“ искористе одмах по већ унапред утаначеном плану. Као што ћемо видети, војвода Путник је у својој историској претставци министру војном од 25 септембра 1915 године на сличан начин ценио значај овог времена и изјавио да ће се изгубити

⁴⁾ „Светски рат 1914—1918“, службено немачко издање, обрађено од бившег Генералштаба, књига IX, стр. 5 и 162. У даљем употребљаваће се скраћеница, на пример: СР — IX, 5 и 162.

... „један од најповољнијих момената за успех“ ако се Бугари не нападну пре извршења њихове концентрације... „да је сваки пропуштени тренутак у овим садашњим приликама судбоносан“... и да седети скрштених руку у то време и не предузимати ништа против Бугарске „не да се ничим оправдати и неопростива је грешка која нам се може љуто светити“.⁵⁾

Али, пошто Савезници нису дозволили да војвода искористи то време онако како је желео, то је логично што се и према овој његовој оцени може закључити да је крајњи резултат офанзиве био увелико предодређен великим збивањима још пре њеног извођења. Најзад, иако у првом периоду није дошло до неке веће борбене активности на Српско-аустриском фронту, ипак су, нарочито на аустроугарској страни, изведени други војни радови, који су битно мењали услове и за велике борбе. Тако су на аустриској страни створени велики опсежни и дубоки утврђени појаси у Бос. Посавини, Срему и Банату, којим су у великој мери надокнађене живе снаге које су одведене са овог на друге фронтове. Наши Савезници, а доцније и Италија — која је претрпела своје прве неуспехе више на пасивној снази одбране него на јачини њене посаде — нису никада могли правилно да уоче нити да оцене ову важну чињеницу, те их је то, како ћемо доцније видети, наводило да постављају неодмерене захтеве нашим војскама. У то време Централне силе имале су проучене, израђене, а делом и материјално обезбеђене конкретне пројекте за офанзивне операције, тако да су оне у најкраћем року могле да отпочну под ма каквим руководством.⁶⁾

У вези са нашим ратом 1915 године, и за једну и за другу противничку страну требало је решавати тако велики број проблема какав се ретко где јавља. Неки од њих постојали су одавно, још пре рата, други су произашли из општег стања на главним ратиштима великих сила, а неки су васкрсавали у току развоја војне и политичке ситуације на самом Балканском ратишту. Сва она многобројна питања, која су се појављивала услед укрштених интереса великих сила на Балкану и Блиском Истоку, услед супротности балканских држава, могућности војних интервенција из Европе у Азију и Африку, из Азије у Европу, сувим путем или морем, итд. и сада су озбиљно узета у разматрање, а делом је дошло и до њихових конкретних остварења. О многим практично изведеним или покушаним решењима, као и о могућим решењима оних проблема који су мимоиђени, и дан данас постоје многа различита гледишта у стручној литератури. Многи од тих проблема у истом или сличном виду постављени су и делом решавани и у Другом светском рату. А пошто данашња војно-политичка ситуација јасно указује да слични проблеми могу васкрсавати и у перспективном развоју догађаја, природно је да њихово изучавање, чак и под условима какви су били 1915 године, може олакшати да се боље и јасније сагледају њихова будућа решења.

Проблеми пре уласка Бугарске у војни савез са Централним силама

Овде ћемо изнети неке битне проблеме који су, према нашем мишљењу, највише утицали на наш рат 1915 године. Изложићемо их у неопходном историском оквиру како би их што боље разумели и они читаоци који нису потпуно упознати са догађајима овога рата.

Значај Српско-црногорског ратишта. За рат 1914 године Србија и Црна Гора нису имале са Силама споразума никаквог заједнички обрађеног ратног и операционог плана. Оне су прве од Сила споразума биле изложене удару надмоћног непријатеља, тако да је и њихова природна улога у оквиру заједничког дејства могла да буде само у томе да на себе привуку што веће непријатељске снаге и да се при томе бране и боре како могу и умеју, док не дође до судара главних противничких снага, чији ће ток и исход на посредан начин моћи да упливишу и на њихов положај

⁵⁾ „Велики рат Србије...“, књ. VIII, стр. 241. У даљем употребљавање се скраћеница, например: ВРС, VIII, 241.

⁶⁾ Макензен-Сект, Кевеш-Конопицки, Галвиц-Маркард, команданти, односно начелници штабова групе армија и армија дошли су пред сам почетак операција са других фронтава када су припреме за офанзиву биле већ у пуном јеку извршења.

и даље делање. У том општем геополитичком склопу и времену Србија и Црна Гора претстављале су потпуно одвојено, споредно ратиште, чију помоћну улогу Савезници нису довољно ни учавали ни ценили. Тек их је Церска победа потсетила да и допринос ова два мала народа, од свега неких 4,5 милиона становника, може бити веома значајан и драгоцен у погледу свеопште ратне ситуације. Пре свега, ова прва изразита победа на страни Сила споразума као сунчев зрак озарила је замрачену перспективу савезничких народа, чије су се војске на Западном фронту — пошто су у почетку тучене на граници — сада све дубље и дубље повлачиле пред необузданом немачком најездом. Ни операције на Руском фронту, где су Савезници имали огромну надмоћност, нису се у то време тако развијале да би могле дати некакве утехе. Нарочито је пораз Руса код Таненберга оставио непријатан утисак на све Савезнике. Међутим, после победоносне Церске битке, и савезничке Врховне команде почеле су реалније да гледају на своје балканске Савезнике. Оне су увиделе да и утицај међусобног рада не само великих снага на главним ратиштима на мале снаге на тзв. споредним, него и **обратно** може да буде од кудикамо већег значаја но што су га дотле претпостављале. То је баш у тој бици јасно дошло до изражаја. У њој су Срби потукли не само аустроугарску Балканску војску, која је према њој била опредељена, него и добар део аустроугарске II армије, која је, као највећа армија, била предвиђена на најопаснијем правцу у аустроугарском стратешком развоју према Русима. Њеним првобитним одвлачењем према Србији, а у вези са тим и задоцнелим пребацивањем у Галицију, створени су битни предуслови за успешан преокрет у корист Руса у великим биткама у Пољској и Галицији у августу и септембру 1914 године, док је II армија и доцније тешко осећала недостатак своје три дивизије које су биле задржане на Српском фронту.

Не водећи рачуна о унутрашњем стању наших војска, руска Врховна команда је 31 августа, тј. тек недељу дана после завршене Церске операције, скоро категорички захтевала да српска и црногорска војска одмах пређу у офанзиву, углавном, према северу. Тако су 3 септембра српско-црногорске снаге отпочеле операције према Сарајеву, а 6 септембра српске армије и преко Саве. Иако недовољно спремне, и поред свих опасности којима се излажу, оне су се одавале позиву само зато да се благовремено нађу Савезницима у помоћи. Развиле су се тешке операције, познате под именом „Битка на Дрини“ и „Колубарска битка“ које су се завршиле сјајном победом на Руднику тек у првој половини децембра 1914 године. Али, пошто су те борбе довеле до крајње исцрпљености и истрошености обе војске, затим до уништавања најбогатијих предела у Србији и до огромних жртава услед заразних болести (око 8% целокупног становништва и војске), појавила се најхитнија потреба да се ова два мала савезника што пре ојачају за живот и борбу. Веза са Савезницима ишла је преко Румуније — Дунавом или железницом — и од Солуна железницом, тј. комуникацијама које су по свом капацитету биле недовољне за брзи дотур оноликих залиха, које би омогућавале брзо ретаблирање српске и црногорске војске (истина, пружена материјална помоћ била је и сама по себи скроз недовољна), јер су те исте комуникације служиле и за дотур муниције из западних земаља на Руски фронт. Осим тога, њихово коришћење зависило је и од благонакљоности неутралних држава — Румуније и Грчке, чији су владари и део политичара били наклоњени Централним силама, тако да су биле и недовољно сигурне. Са Црном Гором постојала је и непосредна веза морем од Будве закључно до ушћа Бојане, али јој Савезници нису поклањали довољно пажње. Исто тако, они од самог почетка нису водили нарочитог рачуна ни о географско-стратешком положају наших земаља у односу на свеопшту ситуацију. Нису учавали његове велике предности у односу на Руски фронт, као ни на Италијански ни Румунски фронт, које су већ тада тежили да остваре. А баш наше земље нудиле су јединствену базу за операције у позадини свих аустроугарских армија, које су биле ангажоване према тим фронтovima. Савезници тада нису учавали ни значај нашег положаја за спречавање непријатељске пенетрације на Балкан и Блиски Исток и његов утицај на придобијање балканских неутралних држава на страну Сила споразума. Нажалост, они се нису никако уживљавали ни у наше тешке прилике, пошто смо били удаљени око 700 км од Руског, а скоро исто толико и од Италијанског фронта, ако би дошло до његовог образовања. Свеопшти ратни потенцијал наших снага у односу на не-

пријатеља, који нас је обухватао својом стратегиском основицом, био је више него деликатан, јер је непријатељ лако могао да на главним ратиштима у повољном тренутку прикупи и пребаци надмоћније снаге од наших 13—14 дивизија (заједно са црногорским снагама милициског типа). Нашем географско-стратегиском положају и његовим могућностима први пут је поклоњена извесна пажња, али тек узгредно при решавању турског питања и више из обзира према Блиском Истоку него према нашим приликама.

Сасвим супротно нашим Савезницима, немачки Генералштаб придавао је озбиљну пажњу Балкану, а нарочито географско-стратегиском положају Србије. Он је о томе водио рачуна још за време мира, а сада се његова пажња још више повећала, јер је рачунао да ће се повећати не само људски већ и економски потенцијал Немачке ако успе да на своју страну привуче балканске државе, нарочито Турску, Бугарску, Румунију, а временом, можда, и Грчку. При томе је био потпуно сигуран да ће увек наићи на непоколебљив отпор Србије и Црне Горе и да ће га морати физички сломити. Али тај задатак радо је препустио Аустро-Угарској чије је руководство сматрало да уништење Србије и Црне Горе претставља неку врсту њеног аманета, који не треба ни с ким да дели.

Немачком Генералштабу лебделе су пред очима велике стратегиске могућности тек после овлађивања балканским територијама. Рачунао је да ће преко Балкана, Кавказа, па и Црног Мора, ефикасно угрожавати руски јужни бок и изворе нафте у Бакуу и прекинути најважнију везу Русије са Савезницима, које је Русија дотле снабдевала житарицама, а од ових сама зависила у погледу индустријских продуката, нарочито оних који су јој били потребни за наоружање. Надао се да ће преко Месопотамије, Арабије и Синаје (тадашњих турских територија), као и Персије, са којом се Турска непосредно граничила, моћи да пољуља главне стубове енглеског колонијалног царства у Индији и Египту и тиме ослаби економску блокаду коју је, свакако, морао претпостављати. Најзад, много је полагао на углед султана као калифе — верског поглаварца целог муслиманског света — и очекивао да ће његов проглас светог рата „дихада“, потстакнути на побуне муслиманске народе у Русији и оне под енглеском и француском доминацијом.⁷⁾ Начелник штаба немачке Врховне команде Молтке Млађи и његов наследник Фалкенхајн нису никада ово губили из вида иако су у почетку рата сву пажњу концентрисали на главна ратишта, препуштајући дипломатији и аустроугарској Балканској војсци да на Балкану припреме терен за претстојеће војне активности. Али чим се уверио да се решење на главним ратиштима неће постићи у догледно време, балкански проблем га је све више привлачио. Два неочекивана догађаја приморала су га да приступи његовом решењу пре но што је желео, и то у времену када је имао тежак задатак — да уз залагање крајњих напора спасава Аустро-Угарску од слома који јој је претио од руских напада од септембра 1914 до краја априла 1915 године.

Значај уласка Турске у рат. Пред рат 1914 године, и Енглеска и Немачка чиниле су велике напоре да привуку Турску у своју интересну сферу, али се Турска колебала. Препустила је реорганизацију своје војске немачким инструкторима, а реорганизацију флоте енглеским стручњацима. После сарајевског атентата Турска је покушала да се прикључи Силама споразума, али није успела, вероватно зато што Русији није било много стало до таквог савеза, јер би тај савез кочио остварење њених давнашњих аспирација на мореузе.⁸⁾ То је искористила Немачка и оберучке прихватила понуду Турске за приступање Централним силама, које је извршено већ 2 августа 1914 године. Али је тај уговор држан у тајности зато што земља није била припремљена за рат, што односи са Бугарском нису били пречишћени и што је

⁷⁾ Интересантно је упоредити сличне циљеве и измењене Хитлерове планове. Пошто није могао да рачуна на Турску као на савезника, Хитлер је предвидео операције у циљу њеног обласка преко Кавказа и кроз Северну Африку преко Суеца, како би избио у остали део Блиског и на Средњи Исток. Он је веровао да ће таквим успешним операцијама изоловати Турску од копна, слично као и Југославију у марту 1941 године. При томе му је велики Муфтија Јерусалима требало да послужи за искоришћење верског елемента, пошто султана више није било. Све те замисли дају се у разним варијацијама назирати и у неким садашњим тежњама.

⁸⁾ СР — IX — 137.

постојала бојазан од брзог напада Русије. Штавише, Турска је 3 августа дала изјаву Силама споразума да ће одржати неутралност.

Приступање Турске Централним силама — због тешких последица које су брзо наступиле — свакако је био велики политичко-стратешки неуспех за наше Савезнике, који су га могли лако избећи само да су са гледишта заједничких а не уско сепаратистичких интереса, схватили и ценили политичке и стратешко-географске односе на Балкану. Пре свега, питање снабдевања Русије од стране Савезника, које се с правом сматрало једним од главних услова за успешно извођење операција у Пољској, Галицији и Карпатима, од септембра 1914 до априла 1915 године, од којих су сви Савезници очекивали отсудна решења за цео рат, не би се ни постављало да је Турска пришла Силама споразума, јер би се дотур кроз Црно Море могао несметано да спроводи.⁹⁾

Да су се ослонили на Србију, Црну Гору, и Турску, Савезницима би свакако било лакше да на своју страну привуку и остале балканске државе. Бугарска, укљештена између Србије и Турске, била би безбедна, а како је била непостојана у својој политици, због постојања проруских и прогерманских присталица, могла се лако — милом или силом¹⁰⁾ — приволети за активно учешће на страни Сила споразума. Такво држање Бугарске могло је да буде још једини, али само донекле оправдани разлог да се присталице Централних сила у Румунији одупру ступању у рат на нашој страни у времену од септембра 1914 до 2 маја 1915 године, када су јој руске армије, стојећи дубоко у Галицији испред р. Сана, потпуно обезбеђивале десно крило и стајале у позадини грена Ердељских Карпата, на којима су Аустријанци имали и могли имати само незнатне граничне трупе.

Иако је Венизелос био наклоњен да Грчка уђе у рат на нашој страни, ипак су против тога постојале две околности, које су као главни аргумент истицали грчки краљ и Генералштаб (који су били наклоњени Централним силама), наиме, да постоји: 1) могућност продора Аустро-Немаца до Солуна и 2) могућност напада Бугарске на Грчку. Међутим, прва опасност била је потпуно отклоњена српским успесима 1914 године, као и руским до почетка маја 1915 године, док је друга бојазан уласком Турске у рат стварно постала још већа.

Тако су стицајем околности, или боље рећи услед пропуста наших Савезника, испуштене повољне прилике да се на Балкану одиграју такви догађаји, који су могли имати битног утицаја на даљи развој целог рата. Улазак Турске у рат свакако је имао судбоносних последица за Србију и Црну Гору, јер је сасвим вероватно да до оваквог развоја догађаја 1915 године не би ни дошло, или би се догађаји одвијали под много повољнијим условима, само да је Турска остала макар и неутрална.

Пошто је Енглеска у новембру 1914 године предузела економску блокаду Немачке, Турска је објавила рат Силама споразума, јер је у таквим околностима копнена веза преко Балкана за Немачку постала веома важна, тим пре што јој је веза преко Италије била недовољна, а и несигурна због све већег заостравања односа између Италије и Аустро-Угарске. Према унапред утаној плану, још у току 1914 године, образовано је неколико посебних фронтова на турској територији и граници, као: Кавкаски према Русима, Месопотамски, Арапски и Синајски према Енглезима и Поморски према Дарданелима и Црном Мору, тако да су наши Савезници били стављени пред нове и доста сложене војне задатке.

Међутим, велика победа српске војске у току **Рудничке противофанзиве** почетком децембра 1914 године знатно је смањила незгоде које је изазвао улазак

⁹⁾ У Карпатској бици, у времену кулминације борби од којих је зависила судбина Аустро-Угарске, па и целог рата, довођене су руске трупе на фронт чак без оружја и муниције и морале су чекати док се то не прикупи од рањених и погинулих војника. Питање дотура муниције знатно је ометало и касније опорављање руских армија. Оно је тек довозом из Јапана сибирском железницом и преко арктичких лука из САД и Енглеске 1917 године било углавном отклоњено, али сасвим доцкан.

¹⁰⁾ За присилне мере било је безброј оправдања: упади бугарских чета у Македонију, које су организоване у Бугарској, очито фаворизирање Немаца у земљи, и слично.

Турске у рат. Турска је била материјално неспремна за вођење неког дужег рата. Према немачком прорачуну, она је већ почетком лета 1915 године могла остати без муниције и бити приморана да иступи из рата, ако би Савезници против ње повели неке озбиљније операције. У таквом случају, Савезници су могли, наслњајујући се на њену територију и Србију, брзо овладати Балканом и у заједници са Русима, а вероватно и Румунима, нанети смртни ударац Аустро-Угарској, чијим би сломом била решена и судбина Немачке. Због тога је дотур муниције Турској и њено спавање постало једно од најважнијих питања за саму Немачку, јер је Румунија већином кочила транспорт муниције кроз своју земљу, а Дунав се није могао користити, зато што су Срби владали његовом десном обалом и будно пратили сваки саобраћај на њему. Осим тога, српска победа на Руднику уништила је све Фалкенхајнове наде у погледу обезбеђења везе са Турском преко Србије и Бугарске и учинила нагли преокрет у државу Централних сила према Балкану. 14 децембра 1914 године, док још није био потпуно упознат са бедним исходом Поћорекове офанзиве, стари немачки стручњак за Балкан и саветник Турске¹¹⁾, маршал Голц, долазећи из Цариграда преко Софије и Букурешта, одмах је саветовао немачку Врховну команду:

„... да се противу Србије употребе немачке трупе, јер сама Аустро-Угарска очигледно неће с њом изаћи на крај. Војна на Источном фронту застаје на Висли исто онако као и она на Западном фронту. Тада може бити од одлучујућег утицаја на даљи ток рата ако успемо да придобијемо балканске државе за себе.“¹²⁾

Од тога времена главно руковођење политичким и војним пословима на Балкану са Аустро-Угарске прелази на Немачку. Међутим, немачка Врховна команда није могла приступити извршењу савета маршала Голца, јер је ситуација и на Западном и на Источном фронту била исувише замршена, а њене снаге потпуно ангажоване. Осим тога, требало је подржати и Аустро-Угарску, ако се желело да се она спасе од коначног слома.

Па ипак Фалкенхајн није губио из вида Српски фронт. Он је одмеравао сваки повољан исход неке оперативне перипетије на Западном и Источном фронту да би утврдио да ли постоји икаква могућност издвајања потребних снага за сламање српског отпора, који га је спречавао да се приближи коначном решавању балканског и азиског проблема. Њему није била толико важна окупација целог српско-црногорског простора, нити потпун пораз њихових војскака. Он би се задовољио и Неготинским округом,¹³⁾ а у најбољем случају простором који би му обезбедио искоришћење комуникација Београд — Ниш — Софија. Фалкенхајн је једно време тежио да наговори Конрада, свог аустријског колегу, да нападне и слома Србију, па макар и на штету експлоатације успеха постигнутих на Руском фронту. Он је тај напад претпостављао чак и нападу против Италије када је ова ушла у рат. А када у томе није успео, он је приволео Конрада да Србији и Црној Гори понуде сепаратан мир, нудећи им и територијалне уступке само под условом да му Србија омогући пролаз ратног материјала за Турску, али је та понуда са презрењем одбијена.

На тај начин, због велике победе српске војске на Руднику и Суворобу, Немци нису могли све до октобра 1915 године да притекну Турској у помоћ иако се она налазила у смртној опасности, те су Савезници имали довољно времена да се с њом обрачунају док је усамљена. Уласком Турске у рат пред Савезницима се појавило тешко и компликовано питање, на које се дотле, изгледа, мало мислило, а које је сада требало војнички решавати. Још 3 новембра 1914 године енглески министар за снабдевање, Винстон Черчил, предложио је да се Турска нападне на малоазиској обали, како би се њене снаге одвукле од Египта, који је тада изгледао највише угрожен, али је одлука о томе била одложена све до јануара 1915 године. Тада је

¹¹⁾ Познати сарадник на турским плановима у Балканском рату 1912 године.

¹²⁾ СР — IX — 147.

¹³⁾ За одбрану овог округа, за који је Фалкенхајн хтео жртвовати две три дивизије, вероватно би се морала посетити линија Мироч — В. Гребен — Дели Јован, како би се обезбедио излаз железничке пруге Карансебеш — Оршава на Дунав.

енглески претседник владе, Лојд Џорџ, предложио да се искористи затишје на Западном фронту и сувишне снаге употребе на Балкану у тесном садејству са Србима, Грцима и Румунима, са циљем да се попутку Аустро-Угарска, Турска па и Бугарска ако би ступила на њихову страну, и да се тиме уједно најефикасније и најбрже реши и цело питање Блиског Истока.¹⁴⁾ У исто време, и у Француској је покренуто питање искрцавања једне енглеско-француске експедиционе армије, јачине око 300.000 људи у неком пристаништу Јадранског Мора са циљем да у садејству са српском војском нападне Аустро-Угарску са југа.¹⁵⁾

Међутим, ове идеје о предузимању операција већих размера са наслоном на наше земље у циљу решавања аустроугарског и балканског питања, као и питања Блиског Истока, дефинитивно су пропале, и поред повољних услова који су у то време постојали за такве подухвате, јер су сви немачки планови на Западу и Истоку били пропали. Однос снага Централних сила према снагама Сила споразума постајао је све неповољнији за Централне силе (средином септембра 1915 године износио је 349 према 293 дивизије, а осим тога, енглеске снаге биле су тек у пуном напону свога развоја). Аустроугарске армије у Србији и Галицији биле су поражене, губици огромни, а морал војске и поверење народа у победу потпуно поколебано.¹⁶⁾ У Грчкој и Румунији расло је расположење према Силама споразума зато што се већ тада очигледно испољавао јак притисак Италије на Аустро-Угарску.¹⁷⁾

Најзад, у сплету ових опречних гледишта влада и Врховних команди наших Савезника пала је дефинитивна одлука да се на малоазиској обали Турске створи нов фронт, са ограниченим циљем, наиме да се одвуку турске снаге од Египта и Кавказа, и да се обезбеде везе у Средоземном Мору и ка Индији. Таквим преносењем тежишта рада на Исток почетком 1915 године стратегиска улога српске и црногорске војске и њихових фронтова, изграђених на отсудним поразима непријатеља, као и најповољнији перспективни услови за извођење заједничких операција, нису искористишени ни политички ни војнички, што је имало кобних последица за њихове операције 1915 године, а и веома негативан утицај на даљи ток рата уопште.

После неуспеха флоте да форсира улаз у Дарданеле, 25 априла 1915 године отпочео је десант Савезничких снага на јужном делу Галипољског Полуострва, а затим, у августу, и на његовом северном делу. У тешким и безуспешним борбама које су на Полуострву углавном трајале до његове евакуације у току децембра 1915 године, учествовало је 11 енглеских и 2 француске дивизије, тј. скоро пола милиона војника, чији су губици износили око 250.000 људи. На тај начин, Турска није сломљена, веза са Русијом није успостављена, а балканске неутралне државе нису уведене у рат противу Централних сила. Напротив, немачки Западни фронт био је растерећен са скоро пола милиона непријатељских војника. Само Немци признају да би тешко придобили Бугарску за улазак у рат, а Румуне и Грке спречили да већ 1915 године ступе на страну Антанте, да није било овога успеха на Галипољском Полуострву.

Заиста се поставља оправдано питање: шта би се могло урадити са овим и оваквим савезничким снагама и материјалним средствима само да су искористишене за благовремену изградњу база и извођење заједничких операција са српском и црногорском војском на нашем тлу.

Иако су политички руководиоци Енглеске и Француске, после уласка Турске у рат, предлагали да се предузму такве операције у циљу решења свих проблема на Балкану и Блиском Истоку и олакшања руских операција за сламање Аустро-Угарске, ипак су војни руководиоци обе државе веома брзо прешли преко тог пи-

¹⁴⁾ Ово је, како изгледа, била прва озбиљна сугестија о заједничким операцијама са Србијом и Црном Гором.

¹⁵⁾ Ове сугестије вероватно су дошле са српско-црногорске стране. Познато је да је у том смислу краљ Никола скретао пажњу Савезницима, а према једном чланку у „Политици“ после рата помоћник војводе Путника, генерал Живко Павловић, излагао је у том смислу и своја гледишта која дају наслућивати да се о њима и тада водило рачуна.

¹⁶⁾ Тада је у нашим крајевима почео да се ствара „Зелени кадар“.

¹⁷⁾ Иако још неутрална, Италија је наговештавала да би поновне офанзиве Аустро-Угарске на Балкану сматрала недозвољеном акцијом.

тања и поновно му пришли тек пред саму непријатељску офанзиву. То је било сувише доцкан, јер се могло радити само о спасавању српске и црногорске војске и везивању непријатељских снага на заиста деградираном „споредном“ ратишту. Мора се признати да са војног гледишта није било лако на брзину ни разумети ни решавати ово питање. Пре свега, морала се створити сигурна непосредна веза са Србијом и Црном Гором, која би могла задовољити веће потребе него што су биле њихове. Зато је требало тражити све могуће излазе, првенствено придобити Грчку и Румунију, а по могућности и Италију да што пре уђу у рат.

Грчка је у погледу увоза животних намирница и одржавања своје трговине у највећој мери зависила од Сила споразума, а сами Грци, који су страшно мрзели Турке због уњетавања грчког становништва у Малој Азији, гајили су главне територијалне аспирације према турским земљама. Осим тога, Венизелос је од самог почетка био склон да у случају уласка Турске у рат одмах пређе на активну сарадњу са Силама споразума. Најзад, Венизелос је сматрао да је опстанак саме Грчке зависио од опстанка Србије, њене савезнице. С друге стране, немачка обавештајна служба, под окриљем краља, наносила је велике штете савезничком саобраћају у Средоземљу, пошто је подморницама давала важне податке. То су, по нашем мишљењу, били повољни услови да се Грчка присили на брзу одлуку. Вероватно је да поседање Солуна, као први циљ савезничког подухвата, не би наишао на неки отпор, исто као ни заузимање грчких острва (Лемнос, Митилена и др.), која су Енглези заузели за базе своје флоте.

Опасност од бугарске војне интервенције није била вероватна због аустро-немачких неуспеха на главним ратиштима и у Србији, као и акутних супротности између ње и Турске које су почетком 1915 године претиле да доведу и до рата. Осим тога, Бугари су тада били недовољно наоружани.

Сличан поступак могао се применити и на Румунију, где су и унутрашњи и спољни односи били слични. Географско-стратешки положај Румуније, све до маја 1915 године, ишао је у прилог њеног приласка Савезницима, јер је била потпуно заштићена од аустро-немачких напада. Вероватно је да би њено ступање на страну Сила споразума убрзало опредељење и Италије и Бугарске за њих.

Јасно је да се све ово морало изводити брзо, а не одуговлачити, јер се војна ситуација и њене последице брзо мењају. Чак ни сугестију француске владе о отварању фронта на јадранској обали није требало олако узети и потпуно одбацити, као што су то урадила савезничка војна руководства. Црногорско приморје од Будве до ушћа Бојане претстављало је природан мостобран за даље подухвате и за непосредну везу са Србијом. Есад паша, који је имао главну власт у Албанији и одржавао најприсније односе и са Србијом и са Црном Гором, био је увек наклонен да приђе Силама споразума. Тако проширена јадранска област нудила је Савезницима веће искрцне могућности и проширивала непосредни додир са Србијом. Истина, комуникације у Црној Гори и Албанији биле су слабе (ни оне у Малој Азији, вероватно, нису биле боље), али су одмах могле задовољити потребе за 2—3 дивизије, које би биле довољне да ојачају ситуацију Србије у Македонији и да створе услове за брзу и бољу изградњу овог војишта.¹⁸⁾

У јесењим операцијама 1914 године, релативно слабе снаге Ужичке и Санџачке војске очигледно су доказале да је аустроугарска одбрана јужних области Босне, Херцеговине и Далмације веома слаба и поред многих утврбења, претежно примитивног типа. После пораза на Руднику и потпуног апсорбовања аустроугарских снага у Галицији и Карпатима, а доцније и у Италији, само по себи се нудило заузимање ових области, тим пре што је њихова одбрана била препуштена ландштурмским посадама слабе борбене вредности. За то су се без тешкоћа могле одвојити 2—3 српске дивизије за дејство према Источној Босни, и 2—3 савезничке дивизије за дејство преко Црне Горе, заједно са црногорском војском, која је била

¹⁸⁾ Пошто су Аустро-Угарска и Бугарска убацивале банде у Македонију и Црну Гору, то је, према споразуму српске и црногорске владе са Есад пашом, неких 17.000 људи без отпора ушло у Скадар, Елбасан и Тирану. Уместо да подрже овај подухват, Савезници су категорички тражили да се те снаге повуку из Албаније, што је и учињено. Само су Црногорци ипак задржали Скадар и Сан Ђовани и тиме већ много допринели спасавању српске војске при повлачењу.

предестинирана за брзе инфилтрације између комуникација и за смела дејства у позадини, а то би, према стеченом искуству, било довољно (Аустијанци су то очекивали и са тиме се донекле и мирили).¹⁹⁾

Устанак народа у тим крајевима — од кога се Аустрија толико плашила, да је према њему 1914 године подешавала и свој оператски план — могао се лако и брзо остварити, и то са кобним последицама по саму Аустрију.²⁰⁾ И у овом правцу проширено и постелено уређено војиште ојачало би ситуацију српске и црногорске војске и створило повољне услове за развој већих заједничких операција. У наслону на ово војиште, Италија би, по ступању у рат, нашла ону слободу маневра коју на основу стабилних географско-стратегиских елемената није могла добити на свом Алписком и Сочанском фронту.²¹⁾ Те заједничке операције биле су већ обезбеђене са мора, јер су француска и енглеска флота са базом на Крфу приморале аустроугарску флоту да се држи дефанзиве и да главним снагама стационарира у Пули. Према томе, Савезницима није било тешко да за заједничке операције одвоје 4—7 дивизија; то им није било тешко ни пре ни после одлуке за Дарданелску операцију, ни у току њених неуспелих фаза у марту, априлу и августу 1915 године, па ни Французима после неуспешних офанзива у Шампањи и Артоа у пролеће 1915 године, а нарочито Италијанима све до пораза код Кобарида 1917 године. То показује да се војни руководиоци Савезника у то време нису увек сналазили у општој ситуацији. Руси су, не гледајући ни лево ни десно, до изнемоглости гурали своје армије у Карпате и онда када није било никаквих изгледа на успех. Жофр је стално страховао од немачког напада на Западу, чак и онда када та опасност није могла уопште постојати²²⁾ и тесногурдо је чувао сваку дивизију за свој непосредни фронт, док су Енглези — преосетљиви у погледу империјалних интереса — и од своје флоте и од копнених снага тражили брза, макар и скроз проблематична решења. Зато је Фалкенхајн, жонглирајући по рубу пропасти, али уско сарађујући са политичким руководством, успео да преброди кризу и на Западу, и на Истоку, и на Балкану и, штавише, да 1916 године створи услове за предузимање озбиљних покушаја извођења решавачуће офанзиве на главним ратиштима.²³⁾ Зато није чудо што тако важан проблем, који је тражио дубоко и свестрано познавање конкретних политичких и војних прилика на Балкану, није наишао ни на какво разумевање, као што ћемо то јасније уочити из следећег излагања.

Захтеви Савезника за помоћ. Слично као и 1914, Савезници су 20 априла 1915 године тражили да српска војска, ради олакшања ситуације Руса у Карпатима, предузме операције преко границе, првенствено кроз Банат, у циљу увлачења Румуније у рат. Само 5 дана пре тога, српска Врховна команда доставила је министру војном свој извештај О. бр. 12.973, у коме је изнела материјалну беду српске војске,

¹⁹⁾ ВРС — VIII — 107—112.

²⁰⁾ Расположење за устанак створили су и код осталих наших народа српски успеси, огромни аустроугарски губици у Галицији и рад Југословенског комитета у иностранству. „Шуцкорске“ организације нису имале подршку претежног дела нашег муслиманског живља. Устанак се могао распламсати без икаквих тешкоћа дуж динарских области и пренети чак и у словенске крајеве.

²¹⁾ Лојд Џорџ је 1917 године предлагао да се десантним операцијама у Северном Јадрану изманеврује Сочански фронт.

²²⁾ Крајем 1914 године однос снага био је: на Западном фронту: 95 немачких према 107 савезничких; на Источном фронту: 102 аустро-немачке према 120 савезничких дивизија; а почетком септембра 1915 године: на Западном фронту: 100 немачких према 150 савезничких; на Источном фронту: 103 аустро-немачке према 125 руских дивизија; на Италијанском фронту: 22 аустроугарске према 38 италијанских дивизија. СВ — IX — 5.

²³⁾ Крајем 1914 године Фалкенхајн је рекао за немачку војску „да је разбијени инструмент којим се више не могу изводити никакве отсудне операције и да се треба радовати ако јој успе да се одржи на свима фронтима“. А у званичној аустриској историји каже се да је аустроугарска војска на крају 1914 године „сагорела у шљаку“.

али и њену тако високу свесност о заједничким интересима, да пред тим историјским актом морају завек да уђуте сви они који нам у том погледу пребацују неку нелојалност. Ево шта се, између осталог, каже у том извештају:

„Стање у коме се данас налази оперативна војска у погледу исхране, поглавито исхране стоке, веома је рђаво. Трупи и колонски возови код трупа су празни, а војина и главна слагалишта само постоје по имену. Нигде нема резерве у храни, но се тавори дан и комад. Због непотпуне исхране стоке, ова нагло пропада, а нема се откудa више попуњавати. Ако у скором времену политичка и војна ситуација код наших Савезника буде таква, да треба и ми да пређемо на офанзиву, онда ће то код оваквог стања ствари бити немогућно...“

„Прeko је потребно, да се овеоме злу што пре стане на пут и оперативној војсци у што скороријем времену створи могућност за њене офанзивне операције, што ће неминовно у скором времену бити потребно с обзиром на општу политичку и војничку ситуацију код наших Савезника. Не будемо ли за овај момент спремни за офанзиву, то ће врло рђаво одјекнути код наших Савезника и наш досад стечени глас и лепо име изгубиће много, а вероватно да ће то бити од утицаја и на наше националне аспирације.“

Српска Врховна команда је одговорила 23 априла и изјавила да је спремна да поведе операције чим јој се достави храна за 12—15 дана резерве и изврше остале припреме, што све може да траје „најдаље 20 дана“. У том циљу вршене су најхитније припреме, створен је и план, сличан ономе из 1914 године (Санџачка и Ужичка војска да надиру према Сарајеву, I армија из долине Јадра ка Брчком, а III и II армија између Обреновца и Шапца у Срем. Пошто се I армији не може дати ратни мостови материјал, упућена је да се послужи импровизацијама при прелазу Дрине, а вероватно и Саве код Брчког). Војска је упозната са тешким борбама које јој претстоје и које мора извршити, јер има да одговори великим задацима. Један од тих задатака био је кооперација руској војсци,²⁴⁾ а други ослобођење својих народа.

Међутим, услед непрекидних киша и поплава Саве и Дунава (3—4 км ван корита) и расквашеног земљишта у току маја и јуна операције су се морале одлагати. Осим тога, у то време се и општа ситуација из основа изменила. Руси су били у непрекидном повлачењу и већ 22 јуна напустили Лавов; први италијански напади заплели су се у граничним фронтонима, а десанти на Галипољу били су задржани. Но, и поред тога, из Италије и Русије стижу 3 и 4 јула поруке да се предузме офанзива у правцу северозапада, ка Варајдину, да би се олакшало наступање италијанског десног крила, које је тада висило испред Добердоба на р. Сочи. И са савезничке конференције у Шантијију 7 јула послат је прекор што већ није предузет напад, као и захтев да се то одмах уради. Српска Врховна команда дала је своје противразлоге и изнела стварне чињенице, тако да су Савезници, признајући оправданост таквог става, одустали од својих захтева. Кад је савезничко руководство постављало такве задатке, оно свакако није имало у виду да српска и црногорска војска само према Аустро-Угарској држе фронт од око 700 км, од Прахова до Будве, са неких 350.000 људи, тј. 13—14 оперативних дивизија, тако да је на сваку дивизију долазило просечно око 50 км, а око 43 км на делу фронта од Прахова до аушта Лима, на коме су се, нарочито после пораза, морали очекивати јаки аустронемачки напади. Савезници нису схватили ни то да се сваког часа на источној граници могао очекивати напад Бугара и Турака, као што су то у пролеће 1915 године стварно и намеравали. Осим тога, они нису били свесни да је оперативни капацитет српске и црногорске војске био једва довољан за дефанзивне улоге и да је однос снага и простора — према циљевима који би се, с обзиром на њихове задатке, морали протезати чак у Карпате и на Д. Крас — са стратезијског гледишта био потпуно недовољан. Сва је срећа у томе што је српска Врховна команда благовремено уочила праву ситуацију и успела да спасе војску од једног неминовног авантуристичког подухвата и катастрофе која би му следовала.

²⁴⁾ То је било скоро у истом времену када су Бугари преговарали са Немцима како да воде рат и против Русије, која их је ослободила од турског ropства

Аустријанци су од децембра 1914 до априла 1915 године са Српског фронта извукли шест, а до краја маја свих дванаест оперативних дивизија, али је њихово бројно стање војника, наоружаних пушкама, остало исто, ако не и веће, тако да је тиме смањена само њихова офанзивна снага. Сем тога, у Мађарској су већином држане немачке дивизије за ретаблирање и њихову подршку, а никога се није смело губити из вида ни то да је аустроугарска железничка мрежа пружала могућности да се са ма које стране Аустро-Угарске (сем Босне, Херцеговине и Далмације) и Немачке сваког дана приведе око две комплетне пешадиске дивизије на пругу Новоска — Винковци — Инђија, а најмање једна дивизија на пругу Зрењанин — Алибунар — Вршац.²⁵⁾

Ступање Бугарске у рат

Када је Бугарска средином јула 1915 године понудила своју сарадњу за напад на Србију (тј. тек онда када је оценила да је општа ситуација била повољна за Централне силе), Фалкенхајн је то одговорио бојећи се да такав корак Бугарске не изазове улазак Грчке и Румуније у рат на страни Сила споразума. Он је, осим тога, хтео да поново провери могућност споразумевања са Србијом, чије су трупе ушле у Албанију, пошто је то схватио као акцију уперену против Италије. Али, када је 6 августа дошло до заједничких преговора са Бугарима, Бугарска је била поколебана услед измењене војне ситуације. Наиме, Руси су престали са повлачењем почетком августа, а Савезници су отпочели нове нападе на Дарданеле; 21 августа Италија је објавила рат Турској, а Венизелос је поново дошао на чело владе у Грчкој. Вероватно да је нови немачки инцидент са Америком, који је претио да се претвори у оружани сукоб, имао највише утицаја на колебљив став Бугарске. Међутим, општа војно-политичка ситуација убрзо се опет изменила у корист Централних сила. Инцидент са Америком био је ликвидан. Немачко-аустроугарска офанзива на Источном фронту продужена је са изгледима на велике успехе. Грчки и румунски краљ гарантовали су неутралност својих држава, а напади на Дарданеле нису дали никаквих резултата. Због тога је Бугарска одлучила да 6 септембра у Плесу потпише већ припремљену војну конвенцију између Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске. Тој конвенцији приступила је и Турска 14 септембра, а следили су јој уговори „о пријатељству и савезу“ са политичким одредбама. У самој конвенцији јасно су устањени сви битни елементи ратног и оперативног плана, тако да су сви учесници одмах могли приступити конкретним припремама за њихово извршење. На тај начин, Немачка је постигла и други велики политички успех на Балкану.

Тешке околности за стварање српских планова. Будно пратећи држање Бугарске од почетка рата српско војно и политичко руководство није ни очекивало да ће Савезници лако привући Бугарску на своју страну. Оно је, потпуно независно од њих, понудило Бугарској област на левој обали Вардара, под условом да Бугарска одмах активно уђе у рат, стим да територијална предаја те области уследи после рата због потребе да се железничка пруга од Солуна до тога времена задржи у неограниченом поседу. Бугари су одбили и ову као и друге понуде Савезника. А пошто је сазнала да се у Плесу воде преговори између Немаца и Бугара, српска Врховна команда је 19 августа тражила дозволу од своје владе да ради заштите од бугарског препеда, сличном оном из 1913 године, може упутити делове оперативне војске у Зајечар, Књажевац, Пирот, Свођ и Владичин Хан, јер су догле на бугарској граници стајале само слабе јединице III позива без артиљерије. Влада је тек почетком септембра одобрила да се једна дивизија може упутити, али не у Пирот, него негде иза њега, да се не би изазвало негодовање Савезника. 2 септембра руска Врховна команда обавестила је српску Врховну команду да Аустро-Немци не смеју упутити јаче снаге према Србији, јер знају да би их у том случају руска војска одмах напала. До 15 септембра сигурно, а вероватно све до бугарског прогласа опште мобилизације, 22 септембра, Савезници нису веровали или нису ништа знали о закључцима у Плесу, иако су са свих страна стизале вести о њима и о великим припремама за претстојећи напад. Они су само удвостручили напоре за придобијање

²⁵⁾ Види „Последњи рат Аустро-Угарске“, том I, прилог 3. У даљем употребљаваће се скраћеница „ПРАУ — I — 5 или пр. 5“.

Бугарске у рат против Турске и за обнављање Балканског савеза од 1912 године, а Србији су забрањили да врши ма какве припреме према Бугарској.

Сходно обавезама војне конвенције, Бугарска је 22 септембра морала да објави општу мобилизацију, а дан доцније Венизелос је приморао краља да и Грчка то исто учини. То је био моменат када је ситуација морала бити јасна и нашим Савезницима. Али, пошто је Бугарска 23 септембра објавила да ће и поред мобилизације остати у неутралности и продужила даље преговоре са Савезницима, Савезници су тражили крајњу суздржљивост Србије према Бугарској, јер ће од тога зависити „њихово држање према Србији“. И док су Бугари на граници вршили разне провокације и изазивали инциденте, дотле је српска Врховна команда била принуђена да изриче смртну казну за сваког ко на то одговори. 23 септембра и енглеско Министарство војске сматра да је бугарска мобилизација блеф и немачки трик да би се одвајањем српских снага према Бугарској растеретио фронт према Аустрији. Међутим, српска Врховна команда посматрала је догађаје много реалније. Она је од свог војног изасланика у Софији тачно обавештавана о свему шта се у Бугарској ради и намерава. Због тога је у општим цртама створила план за заједничко дејство према Бугарској и вршила унутрашње припреме за брзо пребацивање Ужичке војске и II армије на свој Источни фронт чим Савезници увиде потребу за предузимањем таквих мера. Она је преко своје владе 25 септембра поднела следећи предлог Савезницима: 1) да Грци одмах упуте своје снаге на фронт Царево Село — Крива Паланка; 2) да Румуни мобилишу; 3) да Русија искрца потребне снаге у Варни и Бургасу; 4) да се Бугарска ултимативно позове да у року од 24 часа опозове мобилизацију и да се одмах нападне ако то не усвоји, и 5) да Савезници што пре упуте око 150.000 људи на фронт Царево Село — Крива Паланка, ако би Грци и Румуни оклевали да то учине. Међутим, Савезници нису усвојили ове предлоге, већ су тражили да Србија не предузима никакве мере, надајући се да ће Бугарска одустати од напада на Србију.

Пошто је Србија, у случају заједничког рада са Грчком против Бугарске била обавезна да са 150.000 војника помогне Грке, то су Савезници на захтев Венизелоса — због немогућности Србије да одговори тој обавези — предузели мере за пребацивање две дивизије са Галипољског фронта у Солун, а 28 септембра обећали да ће ускоро упутити помоћ Источној армији, јачине 150.000 француских и 150.000 енглеских војника. Тако је ситуација српске војске изгледала повољна, јер је прилазак Грчке био осигуран, а обећана помоћ довољна. Али, при томе је требало имати у виду Пунтикову опомену да је „сваки пропуштени тренутак у овим садашњим приликама судбоносан“, као и претставку српске владе, која је 25 септембра упућена Савезницима, Грчкој и Румунији:

„... Наша Врховна команда скида са себе одговорност за катастрофу, која ће неминуовно наступити, ако се не поступи отсудно и брзо, и ако јој се буде спречавала благовремена офанзива. Тако исто сматра ситуацију и српска влада, и жели најживље да се узме у оцену све оно што смо рекли.“²⁰⁾

Али, нажалост, Савезници нису били довољно свесни ове оправдане опомене. Они су тек 4 октобра доставили ултиматум бугарској влади, која га је одмах одбила. 5 октобра грчки краљ оборио је владу Венизелоса и довео своје људе који су објавили неутралност, уз немачку гаранцију да Бугари неће прећи грчку границу. Слично је поступила и Румунија. Истога дана отпочело је искрцавање једне француске и једне енглеске дивизије у Солуну, али је поново отпочела расправа између француске и енглеске владе и њихових Врховних команди о томе ко ће и када дати даље обећане снаге. Жофр је изјавио да у току октобра може дати свега две пешадиске дивизије, у укупној јачини од неких 45.000 људи. Али тога истог дана, од ушћа Дрине па све до ушћа Тимока, са леве обале Дунава и Саве отпочела је страшна артиљериска грмљавина, као увод у напад који ће сутрадан отпочети на усамљену Србију и Црну Гору.

²⁰⁾ ВРС — VIII — 297.

Српски ратни и почетни операциски план

Већ смо видели да су Савезници од почетка рата, нарочито од уласка Турске у рат па до самог почетка противничке офанзиве 1915 године, често и из основа мењали своја гледишта у погледу заједничког решавања балканског проблема. Они су најпре препустили Србију и Црну Гору самим себи са задатком да привуку што веће непријатељске снаге на себе, затим су намеравали да се заједнички туче Турска, евентуално и Бугарска, па онда и Аустро-Угарска, са варијантом да се у једној таквој кооперацији Србије и Црне Горе са јадранским „експедиционим“ снагама непосредно сломи Аустро-Угарска. Скоро годину дана опет су препустили Србији пуну слободу, ограничавајући је само својим неодмереним, из акутне нужде проишашли захтевима да им она олакша ситуацију на Руском и Италијанском фронту. Од августа 1915 године поново преузимају политичко дириговање и војничко спутавање у погледу мера безбедности и војних припрема које је ситуација налагала српској влади и Врховној команди. При томе су рачунали да ће Грчка и Румунија прићи Савезницима и да ће извршити пребацавање 300.000 људи (Киченер је обећавао 400.000) за садејство са српском војском.

Заиста је српској Врховној команди било веома тешко да на основу тако нестабилних одлука створи неке одређене и стабилне ратне и почетне операциске планове. То је било нарочито тешко у скроз променљивим приликама које су наступиле после војне конвенције у Плесу, када је политичко руководство Савезника имало снажан утицај на Србију и када је њихово војно руководство навело само хипотетичка обећања и гајило неодређене проблематичне жеље, као на пример, да се што дуже држи фронт према Аустро-Угарској, а да се у највећој мери занемари онај према Бугарској или да се спречи веза Немаца преко Бугарске са Турском.²⁷⁾ Савезници нису увиђали да је бугарски напад знатно опаснији за српску војску, јер јој пресеца отступницу, онемогућава искоришћење виталних веза и са Праховом и са Солуном — њеним главним базама — и пружа непријатељу могућност да је у њеним северним областима заокружи и уништи, него ли аустро-немачки напад са севера па и северозапада, који ју је могао углавном само фронтално потискивати према њеним Савезницима и бази у Солуну. Они нису увиђали да је њихов захтев да се што дуже држи северни фронт могао бити оправдан само онда ако би фронт према Бугарској био потпуно сигуран. У противном случају, уколико би се српска војска дуже држала на Северном фронту, утолико би последице бугарског успеха за њу биле теже. А да ли су јој Савезници пружали овакву гаранцију у оно време? Пошто је било јасно да таква гаранција у стварности не постоји, него само обећања, српска Врховна команда била је доведена у најгору дилему. Требало је задовољити савезничке жеље у погледу Северног фронта, али се и претходно обезбедити против судбоносне опасности са истока. Видећи да Савезници не уочавају огроман значај времена, она је превентивно предузела мере према бугарској граници сматрајући да би заједнички напад свакако био најефикасније и најбрже средство да се бар за први мах отклони опасност и створе услови за борбу на Северном фронту, али је и та правилна сугестија категорички одбијена.

Због такве дилеме дошло је скоро до равномерне поделе српских снага на оба фронта, али не као последица неког унапред устаљеног операциског плана, него као привремена нужност датих прилика. Колико нам је познато, српска Врховна команда није формално ни обрадила неки устаљени почетни операциски план за овај јесењи напад. Али он се ипак јасно одражава у распореду трупa и појединачним директивама и наређењима која су упућена армијама. У решавању овог проблема уочавају се две фазе. У првој фази, која је трајала негде до друге половине септембра 1915 године, код Врховне команде преовлађивао је осећај да ће Савезници политичким успесима или предузетим војним мерама отклонити опасност из Бугарске и да ће се српска војска моћи посветити само одбрани од Аустро-Немаца. У другој фази, када је изгубила овај осећај, била је приморана да бар привремено сама предузме потребне мере према Бугарској.

У условима какви су постојали у првој фази, за опробаног војводу Путника, и поред свих тешкоћа, није било никаквих нерешивих проблема при одлучивању.

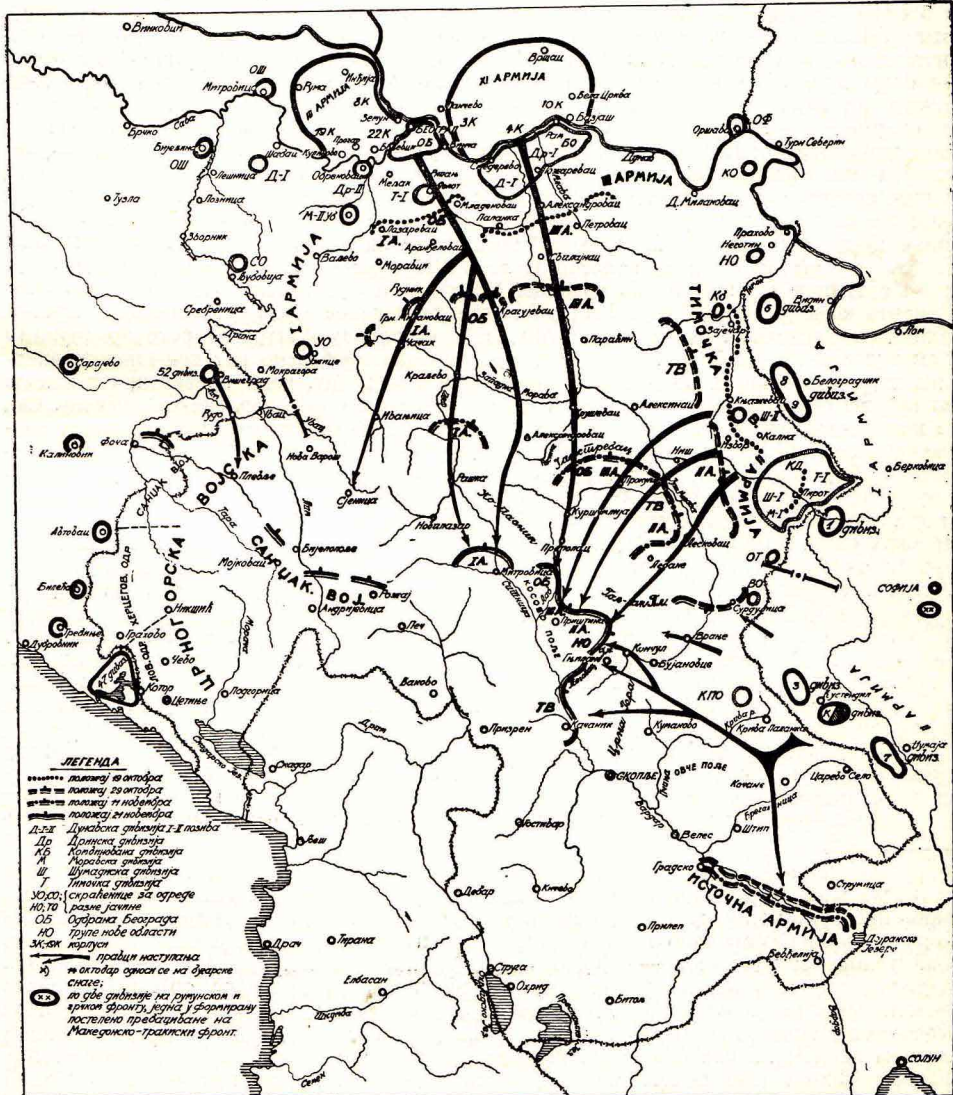
²⁷⁾ Изјава руског цара, ВРС — VIII — 275, и Лорда Киченера 306 и 307.

Верујемо да би он и у другој фази нашао подесно решење да су Србија и Црна Гора биле саме према Аустро-Немцима и Бугарима, но што га је могао наћи у овако неусклађеним и зависним односима са Савезницима. Обично се у бившој југословенској војсци, па и у највишим школама, потпуно погрешно и са дидактичко-стратешког гледишта, штетно разматрало питање почетног операциског плана. Иако се, према појединачним чињеницама, лако утврдило да је план био неодређен, ипак није довољно узета у обзир и правилно оцењена узрочност тог недостатка, нити су кроз њу испитане све последице. Пронађене су његове мане, које нису одмриване искључиво према стварним приликама какве су изгледале у датом времену, већ према утврђеним чињеницама када су карте обеју страна потпуно отворене. При томе су излагане разне боље могућности, као например: да се изврши јаче груписање снага на Северном фронту на главним правцима, тј. на уштрб Источног фронта; да се главни отпор не пружи на линији Сава — Дунав, него негде иза Јужне и Западне Мораве; да се искористи централан положај за офанзивно-дефанзивне операције по унутрашњим правцима било према III аустроугарској или XI немачкој армији, или према њиховим унутрашњим крилима са простора у висини Космаја, из дубље Шумадије или негде још јужније из запава обе Мораве, па чак и из северних области Македоније. Међутим, више је него сигурно да би се сва та и многа друга решења разматрала у Врховној команди и одабрала најбоље решење да је Србија била слободна у својим одлучивањима као и 1912—1914 године. Да је сигурно знала да обећане савезничке снаге ни крајем октобра неће стићи у Ниш (где су средином октобра тражили место за њихов смештај, па су чак нишке улице и железничка станица за њихов дочек биле окићене зеленилом и заставама), вероватно не би тако дуго задржала главнину своје војске ни на линији Дунав — Сава, ни на Тимоку, већ, свакако, негде јужније. Исто тако, да је пре, па и у току операција, макар и слутила да Савезници средином новембра неће прикупити бар толико снага да себи прокрче пут кроз слабу II бугарску армију до Скопља и српској војсци обезбеде пут за Солун, сигурно је да би она још много раније нашла начина да га сама себи обезбеди.

Према томе, по нашем мишљењу, основни проблем српског почетног и следећих операциских планова и операција био је у томе: да ли су се српска влада и Врховна команда морале и смеле ослањати на савезничке жеље и обећања, до кога времена и под којим условима? Да ли су се наде у сарадњу са Савезницима могле гајити све до 21 новембра, када се одустало од повлачења ка Солуну и у најнегодније време одлучило за повлачење на Јадранско приморје, тј. на 10 дана после издавања наређења из Париза да Источна армија обустави своју офанзиву на Черни? Ма колико да ова питања битно тангирају и војно-стратешку страну, она ипак спадају у област политике, те их овде нећемо разматрати. Напоменућемо само толико да војвода Путник у том погледу није имао неку слободу у одлучивању, као например, Наполеон, Хитлер, па и Молтке, Фалкенхајн, Алексејев и др., чији су врховни команданти били сами владари, већ је био потчињен министру војном, а преко њега влади, не само по свима политичким, него и по другим крупним војним питањима.

Војводи Путнику се највише пребацује да није предвидео правилан распоред снага ни по фронтovima ни на самом Северном фронту. За први приговор већ смо навели праве узроке, а ради правилне оцене другог приговора и сигурнијег уочавања општих операциских замисли, које је војвода имао у погледу одбране и којима је увелико био инспирисан и у почетку операција у току октобра 1915 године, биће целисходно да макар и у грубим цртама упоредимо распоред српске војске пред почетак операција 1914 године са распоредима после Рудничке победе и на дан 5 октобра 1915 године уочи почетка напада. Распоред снага после Рудничке победе остао је углавном неизмењен све до септембра 1915 године и на први поглед изгледа да се подудара са распоредом у почетку рата. Наиме, Ужичка војска и Браничевски одред углавном су имали исте задатке, просторе и снаге. На место III армије од две дивизије, сада се налазила I армија од четири дивизије, с тим што је држала краћи фронт до Ушћа, тј. без обреновачког правца. Док су I армија са четири пешадиске и једном коњичком дивизијом и II армија са четири пешадиске дивизије према првом распореду биле прикупљене као општа стратешка резерва на линији См. Паланка — Аранђеловац — Лазаревац, дотле су у овом другом ра-

спореду ту улогу добиле II и III армија од по три дивизије, које су биле постављене ближе фронту, с обе стране железничке пруге Раља — Влашко Поље, с тим што је Дринска дивизија II позива из III армије примила непосредну одбрану обреновачког правца, а Шумадска I позива из II армије истурена ка Београду. Док је непосредна одбрана Саве и доње Дрине према првом распореду била препуштена јединицама III позива и делом Дринској дивизији II позива, дотле ту улогу у последњем распореду преузимају три оперативне дивизије I армије и једна дивизија III армије, које су за ту сврху приближене рекама. Ако се узме у обзир да је Шумадска

РАСПОРЕДИ ОБОСТРАНИХ СИЛА 5(16) ОКТОБРА 1915 Г. И ГЛАВНЕ ФАЗЕ ОТСУПАЊА

дивизија I позива прећутно остала у рејону одбране Београда, онда проилази да је за непосредну одбрану река одвојено пет оперативних дивизија од свега једанаест (без коњичке) колико је стајало на расподужењу. Дода ли се томе да је Ужичкој војсци наређено да са потребним снагама остане у Вишеграду, Бајиној Башти и Рогатици, дакле на самој Дрини, онда се може закључити да је Врховна команда знатно изменила своја оперативно-стрателгиска и тактичка гледишта. Она придаје велики значај фронту доња Дрина — Сава, а према томе и оператиским правцима који преко њега изводе, јер је за њега предвиђено шест пешадиских дивизија закључно са Шумадиском дивизијом I позива, дакле, двоструко више него у августу месецу. Такозвани великоморавски правац препуштен је у прво време само Браничевском одреду — већином трупама III позива.²⁸⁾ Друго, она поклања већи значај непосредној тактичкој одбрани самих река, а не као дотле, посредној — оперативној. То доказује приближавање и повећавање броја дивизија прве линије на вероватним правцима прелазна и померања стрателгиске резерве — III и II армије — више на север, одакле може брже интервенисати према Београду, Обреновцу и Смедереву и боље изразити бочно дејство у односу на последња два правца. Таква промена гледишта могла се оправдати већ дотада стеченим искуствима и општеусвојеним погледима о погодностима и јачини тактичке одбране са јаким препрекама. Придавање већег значаја правцима на отсеку Сава — доња Дрина заснивало се на њиховој погодности за извођење аустриских помоћних операција и што су Срби тај простор до лета 1915 године могли искористити и за извођење активних дејстава преко границе. Међутим, све је то било оправдано до оног момента када је само Аустро-Угарска могла да нападне Србију са севера и запада. Али, онот тренутка када је било јасно да ће се нападу Аустро-Угарске придружити Немачка и Бугарска и када је са тога фронта било пребачено пет пешадиских дивизија (три око Пирота, по једна ка Зајечару и Књажевцу, ради превентивног напада на Бугарску), ситуација се из основа изменила, па и значај оператискних правца. Сада је наступило баш оно на чему је српски Генералштаб базирао свој августовски оператискни план (а што се показало погрешним), наиме, да ће се будуће операције изводити са решавајућим, а не ограниченим циљем као 1914 године. Сада је великоморавски оператискни правац без сумње био главни и пресудни, а онај преко Шапца и долином Јадра другостепеног значаја. Међутим, то се не одражава у распореду српских снага на дан 5 октобра. Наиме, три дивизије налазе се углавном западно, а три источно од Колубаре, од којих једна дивизија јужно од Београда служи као стрателгиска резерва. Пошто су оба отсека приближно исте ширине, то значи да је на отсеку западно од Колубаре била једна дивизија више но што је то било у августу 1914 године и да је тај отсек јаче поседнут од простора којим воде правци преко Београда и Пожаревца. Не можемо пронаћи праве разлоге зашто је овако учињено, али се може претпоставити да је Врховна команда још увек веровала да ће Румунија ући у рат и привући непријатељске снаге из Баната, као што су се Савезници и надали.

Због слабљења Северног фронта није било изгледа да се на Сави и Дунаву може пружити отсудна одбрана, како се то, судећи према децембарском распореду снага, с правом могло очекивати. Напротив, сада су се ове реке могле бранити само са циљем добитка у времену и преласка у маневарску одбрану, јер је било тешко

²⁸⁾ Овим је сама Врховна команда демантовала оне своје „браниоце“, који су после рата тврдили да је Поћорек пропао зато што није повео операције моравским правцем, којим су се од памтивека кретале све инвазије и где је српски Генералштаб претпостављао главни аустроугарски напад у почетку рата 1914 године. Ова велика заблуда, ширена једно време са највише катедре бивше Југославије, одржава се често и данас, иако је с научног гледишта потпуно објашњена. Овде напомињемо само толико да према тадашњој конкретной ситуацији овај правац за Поћорекa уопште није могао доћи у обзир, јер је могао рачунати само „са минималном групом Балкан“ од дванаест дивизија, а са „Б ешеленом“ само привремено. Узрочи Поћорекoвог пораза на Церу били су сасвим други; између осталог и то што је војвода Путник и поред своје нетачне претпоставке о противничкој намери знао да примени „стрателгију прилагођавања“ датим околностима у чему се у првом реду и огледа величина стратега.

претпоставити да се са фронта према Бугарској могло извући више од две дивизије, тим пре што се овај фронт морао добро обезбедити баш због ситуације и намера на Северном фронту. Осим тога, због саобраћајних немогућности, није се смело рачунати ни на благовремено пребацивање савезничких снага из Солуна. С друге стране, одбрана за добитак у времену мора имати свој одређени циљ према коме се може утврдити степен упорности и темпо повлачења трупа. Један циљ могао је бити сачекивање обећаних савезничких снага у што севернијим областима Србије. Али пошто се није знало ни за јачину, ни за место, ни за време пристизања тих снага, било је ризично и нерационално доносити одлуке на основу тих проблематичних поставки, а не према околностима које је условљавала сопствена ситуација.

По нашем мишљењу, тада је било најцелисходније да се изврши превентивни напад на Бугарску, јер се само офанзивним дејством са просторно ограниченим циљем могла смањити, а можда и отклонити опасност са те стране. Тај напад могао је изазвати политичке реперкусије у земљи, која је према савезничким извештајима за то била погодна. То је један од проблема плана по коме се мишљења највише разилазе. Међутим, ми смо убеђени, не само на основу досада познатих околности, већ и на основу оних које су могле бити познате у оно време, да напад није требао да изостане.²⁹⁾ Зато је 5 октобра била спремна II армија са три првокласне пешадиске и једном коњичком дивизијом на правцу Пирот — Софија, с тим што јој је на правцу Зајечар — Видин или Белоградчик могла садејствовати једна дивизија, а једна на правцу Књажевац — Белоградчик (Видин је удаљен око 20, Белоградчик 15, а Софија 50 км од границе). То не би претстављало никакав ризик, чак ни онда ако се циљ не би постигао. И сама активна одбрана имала би предност над пасивном или неким дочеком без преласка у офанзиву. Осим тога, било је могуће да се радикално поруше приграничне комуникације.

Немамо података о томе да ли је војвода, после 5 октобра инсистирао на извршењу свог плана или га је неко и даље кочио. Али, од тога времена и код њега се све више назире одлука да се одбрана на северу изводи са циљем да се Савезници дочекају што северније. Међутим, да се Врховна команда благовремено ослободила тога утицаја, она би, свакако, много брже и са мање жртава довела и за борбу средила своје армије негде на прибрежју Западне и Јужне Мораве, а можда и Нишаве. Осим тога, она би била у стању да сопственим снагама обезбеди везу са Солуном без које је онстанак војске морао постати само питање времена. Као и у свему осталом, тако и при овој компарацији планова видимо да је српска Врховна команда правилно резоновала и доносила одлуке све док се у њих нису уплitalи утицаји Савезника, који су на обе конференције у Шантијуу сами констатовали да су, услед неусклађених, неодмерених, неодређених и нетачних планова и поступака, претрпели највеће неуспехе и жртве.

Непријатељски ратни и почетни операциски план

Ратни циљ непријатеља био је неодређен и двосмислен. За Немачку је било главно да обезбеди везу са Турском, док су Бугарска и Аустро-Угарска желеле да дефинитивно нестане и Србије и Црне Горе или, можда — једино због њихове међусобне суревњивости — да од њих остану неки безопасни рудименти који би их растављали.

Немачки цар овако је формулисао ратни циљ Макензену: „Српска армија има се отсудно потући и успоставити и обезбедити веза преко Београда и Софије са Цариградом“. (Немачки цар био је врховни командант и главни арбитар у заједничким операцијама). Али због различите интерпретације ове реченице коначно је дошло до прекида сарадње између Немачке и Аустро-Угарске, када је српска војска била набачена на Косово. Фалкенхајн је сматрао да је циљ постигнут, док је Конрад инсистирао да се мора ићи за њом до Јадранског Мора. Због тога је од децембра 1915 године Аустро-Угарска самостално изводила своје операције према

²⁹⁾ Жофр, Сарај, Алексејев и др. налазили су да је та намера оправдана с војничке стране, али је енглеска влада била највише против тога. ВРС — VIII — 303.

Србији и Црној Гори, а Макензен са немачким и бугарским снагама према Савезницима ка Солуну.⁸⁰⁾

Према непријатељском оперативном плану, била је образована група армија под командом немачког генерала Макензена. У њу су ушле III аустроугарска армија од пет дивизија према Београду; један слабији аустроугарски корпус (19) према долини Колубаре и слаби одреди ландштурма код Ср. Митровице, Бјелине и Вишеграда, јачине са по неких десетак батаљона; XI немачка армија са седам, а доцније осам дивизија, према долини В. Мораве; I Бугарска армија са по једном дивизијом према Зајечару, Књажевцу, Кални и Пироту; једна дивизија II бугарске армије имала је задатак да оперише према Кривој Паланци. Аустро-угарске трупе у Херцеговини и Далмацији према Црној Гори и остатак II бугарске армије од око три дивизије према Македонији нису улазиле у састав групе армија. III аустроугарска армија имала је задатак да главним снагама пређе код Београда, а 19 корпусом код Купинова, с тим да наступа ка Крагујевцу, обезбеђујући се према Колубари; XI армија имала је да форсира Дунав главним снагама код Рама и Костолца, а помоћним код Смедерева и да наступа долином В. Мораве на југ, а I бугарска армија да наступа са две дивизије ка Нишу, а са једном дивизијом ка Параћину, и другом ка Алексинцу. Дивизија II бугарске армије имала је задатак да на територији Македоније пресече железничку пругу Солун — Ниш. Напад је требало да отпочне 6 октобра, а за Бугаре најдоцније после 5 дана. Основна Макензенова директива која је издата армијама овако се завршава:

„Српски отпор биће вероватно коначно уништен ако група армија успе да продре у простор Ђуприја — Крагујевац — Алексинац, заузме главни град Ниш и Крагујевац који је неопходан за производњу целокупног ратног материјала“.

Пада у очи да Макензен уопште није користио обухватну основицу за дејство на правцима са северозапада и запада преко границе. Пошто се није сложио са намером аустроугарске Врховне команде да се 19 корпус са правца Колубаре помери у Босанску Посавину, а једна оперативна дивизија ка Вишеграду, он се тиме лишио природне предности стратегског маневра у циљу потпуног заокружавања српске војске. Са тим се сложио и Фалкенхајн који је сматрао да би напредовање тако обилазећих снага задоцњавало у односу на брзо надирање главних снага. То би се могло и примити, ако би се усвојило гледиште да ће српски отпор бити коначно уништен чим непријатељ продре у простор Ђуприја — Крагујевац — Алексинац и заузме Ниш. Међутим, тешко је схватити на основу чега се дошло до закључка да ће српска војска због губитка овог простора коначно престати са отпором. Срби су, према тадашњој стратегској ситуацији, могли донети одлуку да уопште не пруже главни отпор ни у том простору, нити испред њега, већ још дубље на југу. То би, можда, било боље решење, јер би војску извукли из обухватне опасности и сачували везу са Солуном — својом главном базом — без кога би њен опстанак заиста дошао у питање, док би без Крагујевца и Ниша могла и даље опстати. Оваква Макензенова претпоставка зачуђава утолико више што он ниједног тренутка није губио из вида могућност спајања српске војске са Савезницима од Солуна, а то је и био један од важних разлога који је наводио српску војску да се не веже за неки простор, да не би била почесно уништена. Ово Макензеново штетно предубеђење („vorgefasste Meinung“), против кога се Шлифен упорно борио, било је један од главних узрока многих његових неуспеха у току операција. Иако је аустро-немачки план прелаза тактички и технички био тако припремљен као, можда, ниједан дотада у историји ратова, он је, ипак, морао проћи кроз „класичну кризу“ сваког таквог подухвата, нарочито од извршеног прелаза до успостављања оперативне готовости јединица непосредно после извршења прелаза. Природно је да је Аустро-Немцима у то време била најпотребнија бугарска помоћ, што значи да је и бугарски напад требало да отпочне пре или бар једновремено са њиховим

⁸⁰⁾ Раздор се све више продубљивао, те је 1916 довео до посебних неуспешних напада и пораза код Вердена, у Тренту и Волинији, тако да је то био главни узрок за смену и Конрада и Фалкенхајна.

преласком река. Зато нас изненађује како је још у Плесу одобрено Бугарима да свој напад отпочну пет дана после почетка прелаза, а још више нас чуди зашто су пред сам почетак операција продужили тај рок од пет на 8 дана. Разлози су били јасни и Бугарима и Немцима (само српска Врховна команда није могла да рачуна са тим неусклађеним временом, што се приликом критичких разматрања често губи из вида). Бугари су, због српских победа, били исувише опрезни. Они нису веровали у аустро-немачке успехе дотле док се потпуно не остваре. (Тај политички и војни опортунизам опажа се свуда и у њиховом ранијем држању, а нарочито је био карактеристичан у новембру 1914 године, када су чекали да Поћорек избије у долину В. Мораве, па да одмах нападну Србе).⁸¹⁾

Кратак поглед на операције

У току операција појавили су се **многобројни проблеми** како са војно-политичког, тако и са оперативно-стратешког, тактичког и војно-техничког гледишта. Али за њихово потпуно разумевање потребно је добро познавање многих детаљних чињеница, које се овде не могу обухватити. Зато ћемо се осврнути на неколико најзначајнијих и најкарактеристичнијих питања.

Прелаз река на главним правцима код Београда и ушћа В. Мораве Аустро-Немци су првенствено заснивали на огромној надмоћности ватре и на најиздашним техничким средствима за прелаз, иако при томе нису пренебрегавали ни важност изненађења. Они су прелаз у суштини схватили као неки пробој кроз утврђени фронт. Макензен и његов начелник штаба Сект први су успешно извели пробој код Горлице (од 2 до 13 маја 1915), тако да су и овде могли да примене своја искуства.⁸²⁾ Они су правилно уочили да ће прелаз код Београда бити веома тежак (услед очигледних тактичких предности које пружа одбрана реке),⁸³⁾ а веома лак и сигуран према ушћу В. Мораве, нарочито источно од Смедерева, код Костолца и Рама, јер се могао потпуно обезбедити подесним артиљериским распоредом са леве обале. Зато је природно што су овај правац сматрали као важнији и главни. Они су осећали незгодно релативно великог међусобног удаљења београдског и моравског правца (преко 40 км), као и релативне слабости пешадије за самосталну одбрану од српских противнапада, јер је на београдском правцу било око шест, а на моравском најпре седам, а доцније осам дивизија (пошто су Аустријанци у последњем моменту изјавили да због своје тешке ситуације на Руском фронту још не могу дати четири већ обећане дивизије). Те околности наметале су крајњу методичност и опрезност при прелазу, а нарочито при напуштању простора артиљериске заштите, а с друге стране, тежњу за спајањем унутрашњих крила обе армије. Али, услови за наступање били су веома неподесни баш на томе простору, а повољни за активну одбрану повезану са дејствима на крила и бокове непријатеља који би продирао ка југу. Сем тога, и артиљериска заштита на овом међупростору није могла доћи до пуног изражаја.⁸⁴⁾

⁸¹⁾ Упадљива је чињеница да су Бугари стално остављали неповољно сећање код својих ратних савезника, противно Србима који су стварали тако срдачне другарске везе које се и данас осећају.

⁸²⁾ Сматра се да је генерал Сект код Немаца први и главни поборник стратешког пробоја који је опробавао у јесен 1914 године код Шмен де Дама.

⁸³⁾ Упозоравамо на темељне студије ових акутних околности од стране српске комисије и аустроугарског пуковника Данија, изнетих у ВРС — VIII — 153—160 и 216—223.

⁸⁴⁾ Видели смо да се све ово правилно уочавало и одражавало у распореду српских снага који је заузет после Рудничке победе, када је Шумадијска дивизија I позива била предвиђена на Торлаку. Да је овако постављена и благовремено потчињена Одбрани Београда, она би јој омогућила да главним отпором на обалском положају увелико отежа, а можда и онемогући прелаз III аустроугарске армије. Стратешка резерва од четири дивизије, која је тада била предвиђена на простору Раља — Влашко Поље — Ђурици — Мали Пожаревац, покривала би 5 октобра не само наведени међупростор између III аустроугарске и XI немачке армије, него би згодно осигурала оперативно-офанзивно дејство и према надирењу непријатеља

Српска Врховна команда одмах је учила да се код Оршаве, Шапца, Бјељине и Вишеграда ради само о безопасним демонстративним нападима. Дринска дивизија II позива доказала је код Обреновца да може сигурно приковати уз обалу не само пребачене делове 19 корпуса него и веће. Тачно су учени главни прелази непријатеља код Београда и ушћа В. Мораве, где су се од 6 октобра водиле ретко огорчене борбе, тако да је III аустроугарска армија тек 11 октобра успела да обезбеди мостобран на линији Жарково — Бањица — Екмеклук — В. Врачар, а XI немачка армија на линији Смедерево — с. Брежани — с. Поповац. У овим неравним борбама (око 1,5 према 5 код Београда, односно 2,5 према 7 пешадских дивизија у долини В. Мораве), одмах се показало да је напад на Београд ванредно тежак и да би прелази, и поред слабог фортификационог ојачања земљишта и нецелисходног распореда снага, скоро сигурно био доведен у питање да је само Одбрана Београда од самог почетка напада, поред својих трупа, располагала и оном дивизијом, коју је тек 9 октобра у целини добила из стратегиске резерве, пошто је III аустроугарска армија у времену од 7 до 8 октобра била већ пребродила своју кризу.

Пошто је десно крило XI армије још 12 октобра било приковано код Смедерева, то се морало променити место прелаза, што је кочило наступање осталих дивизија. Овде се одмах осетило да је фронт од неких 60 км превелик за две српске пешадске дивизије и Браничевски одред, тим пре што се одбрана морала водити већином активно, јер се предњи крај главног положаја могао приближити реци само код Смедерева, пошто су обале на другим местима биле брисане фланкирном и унакрсном ватром са леве обале Дунава. При томе, уз обалу није било ни насељених места која би неутралисала оваква дејства, као например, Београд који је браниоцу давао веће користи него нападачу, иако је био истакнут, а тиме и тактички обухваћен (типичан пример широког, природног тактичког „бастиона“⁸⁵).

Поред постигнутих тактичких успеха, оперативна ситуација III и XI армије није била повољна. Њихова унутрашња крила на којима је за први мах било одређено тежиште операција, била су још увек око 30 км удаљена једно од другог. То је, поред опасности од изолованости, онемогућавало саобраћај Дунавом између армија и успоравало не само дотур мостовог материјала за XI армију, него и њено наступање. Пошто се 19 корпус није могао пребацити на обреновачком правцу, морао се рокирати преко Земуна на прелазе суседних корпуса. Услед методичких и непрекидних напада, обе армије биле су приморане да уведу све своје дивизије у прву линију, тако да су и оне и група армија остале скоро без икакве резерве.

17 октобра армије су избиле на линију В. Моштанице — јужно од Авале — северозападно од Гроцке и с. Раља — Пожаревац — с. Божевац. Напредовање XI армије потстакло је српску Врховну команду да још 11 октобра са Источног фронта пребаци једну пешадску, а доцније и коњичку дивизију према Смедереву. То је био сигуран знак да је коначно одустала од веће офанзивне акције према Бугарима који су 14 октобра на целом фронту прешли у напад. То је све, по нашем мишљењу, захтевало да српска Врховна команда начелно, али чврсто и дефинитивно одлучи: да ли да се тежиште одбране одмах пренесе у запав обе Мораве или да се претходно стабилизује ситуација на северу, не слабећи Источни фронт — што се могло постићи једино офанзивним дејством према десном крилу III аустроугарске армије у коме би, поред трупа Одбране Београда, учествовале и дивизије I армије, које су се могле брзо прикупити. За то су се могле привући од Уба Моравска дивизија II позива, а

преко Пожареваца, Београда, Обреновца, па и Шапца. Међутим, 5 октобра иза фронта Одбране Београда, на просторији Младеновац — Сопот, налазила се само Тимочка дивизија II позива, која је тек 9 октобра пребачена на фронт Одбране Београда.

Ова два различита начина примене стратегиске резерве, тј. у августовском и децембарском распореду, могу корисно послужити и данас при изучавању акутног питања о њеном месту у позицијском рату, нарочито при одбрани обала и река.

⁸⁵) Због тога је у пројекту операционог плана, који је за сличну операцију у априлу 1915 године израдио генерал Краус, начелник штаба команде Балканске војске, избегнут директан прелаз код Београда. Ту се тежило да се Београд „укљени“, прелазно „Београдске армије“ са по два корпуса на правцу ушћа Колубаре и југоисточно од Панчева. Остала концепција пројекта подудар се са изведеним планом.

од Обреновца Дринска дивизија II позива (изузев оног њеног дела који је био ангажован на фронту), док се на Дунавску дивизију код Шапца већ није могло рачунати. Пошто се Врховна команда углавном одлучила за овај други поступак, привучена је Моравска дивизија ка с. Мељаку, са циљем да се 14 и 15 октобра припреми за извршење удара на десно крило III армије. Али уочи самог напада, ноћу 15/16 октобра „када су трупе са жудњом очекивале прилику да се обрачунају са противником“⁸⁶) Врховна команда наредила је да се пребацие за Ниш. Тиме је, по нашем убеђењу, пропуштена велика згода да се III аустроугарска армија прикује на реке (на њено одбацивање преко река тешко се могло рачунати, јер су те српске снаге ипак биле преслабе за овакав задатак), успори напредовање XI армије и створе много повољнији услови за опште повлачење српске војске и са севера и са истока према југу. Напад на то исто крило III аустроугарске армије који је војвода Мишић касније намеравао да изведе са Дунавском и Дринском дивизијом II позива од Лазарева или с. Чумића, није могао имати таквог изгледа на успех, јер је читав 19 аустроугарски корпус већ био пребачен преко Земуна на десно крило и довољно ешелониран по дубини. Ударна снага од две српске дивизије, с обзиром на удаљеност крајњег нападаог циља, који је могао да буде на Сави, тј. 130 км од полазног положаја за напад, била је преслаба, тим пре што би и ослонац на источне трупе Одбране Београда био несигуран. Осим тога, вероватно је да би суседни немачки корпус од три првокласне дивизије, који је привукао сву ојачану артиљерију и наступио опрезно и са резервама, бар са две своје дивизије офанзивно и бочно реаговао на напад I армије на суседни 19 корпус, док би према трупама Одбране Београда још увек остале три дивизије III армије, које су биле јаче од ње.

Поставља се питање: шта је навело Врховну команду да донесе овакву одлуку? Можда ју је донела због сумње у успех напада или због бојазни да Бугари не продру дубље на нишавском правцу са кога је већ скинула две дивизије за Моравски фронт. Вероватно су оба ова разлога имала свог утицаја, али је други свакако био од пресуднијег значаја, пошто је Врховна команда у то време стално тражила да се савезничке трупе што пре превезу у Ниш.⁸⁷) Тако је Моравској дивизији II позива — једној од најелитнијих дивизија српске војске — одузета згодна прилика да својим дејством знатно допринесе стабилизацији Северног фронта. Овако је — чим је пребачена у Ниш — била повраћена на Моравски фронт где је, као и свуда, дала свој велики допринос у општој борби. Али, да је српска Врховна команда 17 октобра послала целу дивизију, уместо једног њеног пешадиског пука и две батерије, са задатком да неутралише бугарско дејство према Врању и Владицином Хану, она би вероватно извршила улогу од највећег стратешког значаја за целокупан даљи развој операција. Сигурно је да би се у том случају сасвим друкчије постављао цео скоро нерешиви проблем који се касније појављивао у Топлици, Кончулском Теснацу и на Косову, а који је сјајно, али веома крваво решавала или покушавала да реши месец дана доцније у заједници са главнином српске војске. Можда би тиме српска Врховна команда пре и ефикасније потстакла савезничку Источну армију да убрза толико жељено наступање ка северу. То би, свакако, било од већег значаја него допринос који је оваквом употребом Моравске дивизије II позива постигнут у погледу дужег задржавања Северног фронта у севернијим областима. Али, пошто то питање задире у најкрупније проблеме, то ћемо се на њега осврнути у следећем одељку.

Одступање у запаљу Западне и Јужне Мораве. Пошто се до 17 октобра одстало од напада на спољно крило III аустроугарске армије, то је, по нашем мишљењу, требало одустати и од тадашњих тежњи да се што дуже одрже северније области Србије и тежиште операција, а тиме и гро трупа што пре пренети у област Западне и Јужне Мораве. За то је постојало много разлога. Темпо повлачења Тимочке војске, Одбране Београда, III и I армије требало је убрзати до те мере која би омогућавала њихово сигурно и уредно повлачење. При томе се снаге на Северном фронту, изузев заштитнице, нису смеле дуго задржавати у Шумадији и Поморављу, чак ни на најпогоднијим тактичким положајима, јер би то неминовно условљавало задржавање Тимочке војске и II армије. То се наметало као неминовна

⁸⁶) ВРС — IX — 37.

⁸⁷) ВРС — IX — 64.

нужност, чак и са чисто теориског гледишта. Непријатељ је концентрично наступао (иако на истоку доста споро), док је српска војска, силом прилика, такође концентрично отступала ка истим географским објектима. Природно, тиме се обруч око ње све више стезао, што је било веома опасно, јер Врховна команда није имала намеру — а од 17 октобра ни могућности — да офанзивно оперише по унутрашњим правцима, сем једино према бугарским снагама у запаву горњег тока Јужне Мораве и у Македонији.

Ако размотримо ситуацију 17 октобра, видећемо да су осам српских дивизија, ангажованих на Северном фронту, и једна дивизија код Зајечара, биле двапута даље од Западне Мораве (100 до 120 км) него три дивизије код Књажевца и Пирота од Јужне Мораве, где су Бугари такође имали три дивизије, али које су бројно биле двоструко јаче. Тако је постојала не само опасност за благовремено прикупљање и сређивање српске војске за одбрану на Јужној и Западној Морави, него је доведена у питање и њена отступница долином Јужне Мораве и из Расине преко Куршумлије ка Приштини. То значи да би остала само Ибарска долина, од које се главнина удаљавала и која је препуштена само I армији. Заиста се радило о нечем што је било судбоносно за целу војску. При томе је ситуација у Македонији постајала све опаснија и изискивала снажнију интервенцију главних снага, које су још биле у Северној Србији. До 22 октобра II бугарска армија већ је била избила на Вардар и Јужну Мораву, заузела Врање, Бујановце, Куманово и Скопље, овладала Овчим Пољем и запретила наступање једној јединој француској дивизији која се налазила на нашем тлу, скоро на самој граници код Бевђелије. (Једна француска и једна енглеска дивизија још су биле око и северно од Солуна). Две јаке бугарске дивизије (од по 24 батаљона) и коњичка дивизија већ су се налазиле у Македонији, а две пешадиске дивизије биле су у покрету к њој.

Сигурно је да би отступање српске војске са севера и истока изазвало и брже наступање непријатеља. Међутим, време је било много важније за српску војску, јер јој је све више претила опасност од заокружавања, а сем тога свако њено дуже задржавање морало ју је стајати великих жртава које би касније тешко могла надокнадити, док су се непријатељске снаге, нарочито услед прилива бугарских снага, временом све више повећавале. Најзад, у то време обе Мораве биле су тако набујале да се изгубљено време могло надокнадити много боље и под кудикамо повољнијим условима, само да су благовремено поседнуте и организоване за одбрану, него што се то могло постићи у упорној одбрани узастопних положаја. Уместо тога, Врховна команда је већ 15 октобра само испред Крагујевца и Јагодине предвидела четири узастопна положаја за III и I армију и трупе Одбране Београда. Зато је Макензен стално гајио наду да ће опколити главнину српске војске у долини Луга и Д. Јасенице, затим северно и јужно од Крагујевца, на Западној Морави, Топлици и, коначно, на Косову. Али захваљујући јаким живцима војводе Путника, као и тактичкој уметности свих старешина и реткој храбрости бораца, његова се нада увек изјављивала. Међутим, услед таквог заостајања, српске главне снаге пристигле су на ове реке тек почетком новембра и већином под борбом приступиле организацији њихове одбране.

И овде се, наравно, поставља питање: који су мотиви руководили војводу Путника да доноси оваква решења? Убеђени смо да је и овде имала утицаја његова тежња да, без обзира на сопствене интересе, створи што повољније услове за општу заједничку офанзиву са Савезницима, у што је скоро наивно веровао, и поред тога што су до тог времена биле свега две француске и једна енглеска дивизија у безнадежној одбрани према Бугарима од Дојранског Језера дуж Струмице и Вардара до Градског. Али зато су Бугари већ стајали западно од Кончулског Теснаца у изворном делу Јужне Мораве, западно од Скопске Црне Горе и испред Качаника. Мислимо да оваква стварност ситуације није могла бити довољан ослонац за такве наде и да је прелазила границе здравог оптимизма за војна резоновања. Сигурно је да је и војводи, као и сваком борцу, морало бити страшно тешко напуштати сопствену груду и препустити судбину народа противнику који је у Мачви показао сву своју свирепост. Можда није искључено да је и војвода, као многи велики тактичари, тешко могао да жртвује велике очигледне тактичке користи разних положаја у корист једне

оперативне целисходности која се одражавала више посредно и тек у даљој перспективи.⁸⁸⁾

Отступање на Косово Поље. Српске трупе прешле су Западну и Јужну Мораву тек првих дана новембра, али су већином биле у контакту с непријатељем, тако да нису имале могућности да се систематски припреме за одбрану, нарочито у трокуту обе Мораве и иза Јужне Мораве. Због тога се и главни отпор на северу морао пренети на гребене Јастрепца. 8 новембра Бугари су извршили дубок продор фронта код Лесковца, тако да су се противници надали да су српске снаге, услед овог продора ка Куршумлији и наступања долином Расине, потпуно заокружене, изузев I армије која је отступала долином Ибра. Само уз крајње напрезање и ретку храброст и пожртвованост свих старешина и бораца успело је да се Бугари једним снажним ударом три дивизије (Моравска II, Шумадијска II и Тимочка I позива) прикују уз Лесковац. Тиме је омогућено отступање око осам српских дивизија, које су биле збијене и скоро потпуно окружене непријатељским фронтом, чије је лево крило било код Лебана, на самој отступници, а десно крило свега неких 25 км удаљено од Куршумлије, на другом и једином слободном путу за Приштину. Кад се има у виду да је полупречник тог обухватног лука износио само неких 15—20 км, онда се тек може схватити каква је опасност претила од непријатељског обухвата. Да би избегла ову опасност, која се повећавала са севера и истока, а у нади да ће сигурније покренути Савезнике да предузму енергичну офанзиву према Скопљу, српска Врховна команда донела је одлуку 11 новембра да веома компликованим, напорним и ризикантим маршевима што пре прикупи сву своју војску, сем I армије, на положајима северно, источно и југоисточно од Приштине и предузме општу офанзиву Качаничким и Кончулским Теснацем и преко Скопске Црне Горе општим правцем ка Скопљу. Од 17 до 21 новембра вођене су тешке борбе на Великој Планини на правцу Ѓњилана и на планини Жеговац. Силом прилика делови армија увођени су почесно у борбу. Иако су постигнути извесни успеси, они очигледно нису били ни приближно онакви какви би били потребни да се доспе до тако далекосежних циљева. Пошто је офанзива савезничке Источне армије потпуно изостала и све више претила опасност од аустро-немачког притиска на позадину српске војске, не само долином Лаба него и Ибра и преко Копаоника, то се Врховна команда морала коначно одлучити да 21 новембра нареди повлачење својих армија иза Ситнице, на Косово Поље, и да одреди правац отступања ка Јадрану преко Црне Горе и Албаније, уместо ка Солуну. Она се надала да ће уз подршку Савезника на јадранској обали поново успоставити борбену способност војске, коју је ова изгубила у тешким, скоро двомесечним непрекидним борбама.

Поставља се питање: да ли је ова битка имала изгледа да доведе до жељеног пробоја и да ли би боље да се од ње уопште одустало? Као што су догађаји показали, успех се свакако није могао постићи само сопственим снагама. Чак и ако претпоставимо да српска Врховна команда није знала да је Источна армија по наређењу из Париза још 11 новембра обуставила офанзиву⁸⁹⁾, ипак се тешко могао очекивати такав успех Источне армије који би оправдао одлуку Врховне команде за предузимање пробојне битке. Источна армија могла би сигурно утицати на исход ове операције, само онда када би енергично и успешно наступала тако да још у току битке доспе негде на линију Бујановце — Куманово — Скопље. Међутим, то се није могло очекивати како с обзиром на однос снага, тако и с обзиром на простор и расположиво време, зато што је непријатељ испред Источне армије био јачи, што је отстојање Источне армије до наведене линије износило око 120 км и што јој је за извођење ове тешке операције стајало на расположењу свега неких шест дана. Друго је питање: да ли су објективни услови били такви да се, ако не са сигурношћу, а оно бар са неком већом вероватноћом, могло очекивати да ће српска војска сопственим снагама постићи спајање са Савезницима? За битку од 17 до 22 новембра

⁸⁸⁾ Наше је мишљење да су се велике свеопште војне способности војводине у свим ратовима више испољавале у тактичко-оперативној него оперативно-стратешкој делатности. Говорило се да он познаје све више коте у пограничним областима преткумановске Србије, а то би донекле говорило за изнето мишљење.

⁸⁹⁾ Ministère de la guerre: «Les armées françaises dans la Grande guerre» — VIII — 225.

српска Врховна команда могла је прикупити око неких десетак веома ослабљених дивизија, према пет бугарских и две немачке дивизије, које су по броју и наоружању биле најмање двоструко јаче од српских. Па, ни половина од тих десетак дивизија није уопште могла доћи у обзир за пробој, јер је битачни фронт био под правим углом заломљен према западу, тако да се за све то време морао штитити од притиска немачких и бугарских снага, које су већ биле у непосредном додиру са српским снагама и испољавале јасну тенденцију за извршењем продора између Лаба и Ибра и преко Копанника на Косово Поље. Природно је да се и при продору српских снага у долину Јужне Мораве и Вардара на линији Бујановце — Скопље морао очекивати јак притисак немачко-бугарских снага са севера, којих је у то време било у изобилју.

По нашем мишљењу, у таквим условима ову битку није ни требало предузимати, већ претходно донети страшну, али неизбежну одлуку о промени оперативског правца и тежити да се, бар у последњем тренутку, створе колико толико повољнији услови да би армије лакше пребродиле велику кризу која им је неминовно претстојала при пролазу кроз сурову природу Албаније и Црне Горе. А шта је ипак могло покренути српску Врховну команду да предузме ову пробојну битку? То је, по нашем мишљењу, могла да буде нада која је још увек гајена да ће се Источна армија (која је већ бројала четири дивизије и коју је почетком новембра требало појачати са још четири енглеске дивизије) благовремено пробити до наведене линије. Иако нам је данас познато да је ова армија већ 11 новембра одустала од офанзиве, вероватно зато што су Енглези због догађаја на Синајском фронту одустали од намере да привуку још четири обећане дивизије на фронт и пошто су добили извештаје да ће Турци напасти Источну армију преко Источне Тракије, ипак нам још увек није познато да ли је и када српска Врховна команда била о томе обавештена, од чега би свакако морао зависити и коначни суд о целисходности предузимања ове битке.

Што се тиче стања српских снага и времена када би оне саме могле да остваре спајање са Савезницима, најбоље је да се осврнемо на претходни ток операција. Наиме, Бугари су веома опрезно отпочели своје нападе према Кончулском Теснацу и Качанику, пошто су овладали долином доњег Вардара и долином Јужне Мораве. Они су се претходно обезбедили према северним правцима заузимањем подесних положаја на планини Лисац, на гредама северозападно од Врања и у изворном делу Ветернице и постепеним потискивањем импровизоване, слабе Брегалничке и Вардарске дивизије са 1,5 до 2 своје надмоћније дивизије. Српска Врховна команда реагирала је само слабом појачањима са Северног и Источног фронта како на бугарску инфилтрацију у наведене долине, тако и на даље ширење у правцу Качаника и Кончулског Теснаца. Тек почетком новембра упућена је једна, а доцније и друга дивизија ради отклањања опасности према Косову. Иако су ове дивизије унеколико потисле Бугаре, оне ипак нису успеле да их потпуно одбаце из теснаца и преко Скопске Црне Горе, јер су се у истој мери и Бугари појачавали. Одашиљање јачих снага из Топлице пре 11 новембра било је скоро немогуће, јер је, пре свега, 8 новембра требало отклонити опасност од бугарског продора код Лесковца и средити јединице, нарочито помешане коморе, и организovati саобраћај на свега два слаба пута ка Приштини. Према томе, велика офанзива са простора Гњилане — Лебане — Качаник тешко се могла обезбедити са просторије Топлица — Јабланица, и то како с обзиром на време, тако и на постојеће околности. То би било донекле могуће да је претходно успостављена солидна одбрана у запавама или боље рећи на самим обалама Западне и Јужне Мораве. То се није догодило, пошто су се армије од самог почетка релативно споро и, према датим приликама, у сувише кратким скоковима повлачиле са Северног и Источног фронта према југу. Северни фронт се још 17 октобра протезао у висини Рипња до јужно од Пожаревца, 22 октобра био је на линији Кучево — См. Паланка — Лазаревац, дакле, свега неких 20 км јужније, а 29 октобра на линији В. Поповац — Крагујевац — Г. Милановац. При томе се на свакој од ових линија припремала, па и водила упорна борба. Тек око 6 новембра армије су могле на Јастрепцу и Ј. Морави да пруже на брзу руку организоване отпоре. То значи да је за повлачење од 17 октобра до 6 новембра (120 до 140 км на Северном фронту) употребљено неких 20 дана. За отступање из Топлице преко Преполца и Мердара, одбијање бугарског продора код Лесковца и избијање на битачни фронт код Приштине (тј. на отстојању које је било скоро исто толико колико и оно у

претходној фази) преостало је само неких 6 дана. То је свакако сувише кратко време за припрему потпуно исцрпљених трупа (чије је снабдевање и муницијом и храном било већ у највећој кризи) за битку која је стицајем околности добила решавајући карактер. По свему изгледа да се исувише доцкан отпочело са обезбеђењем неопходних услова за успешно извођење овако тешке и значајне битке, каква је била ова код Приштине. (Овде поново потсећамо на Моравску дивизију II позива којој је одузета прилика да код Београда или у овим јужним областима, а можда и у оба простора (једно за другим) одигра стратегиске улоге највећих размера!). Што је успело извлачење армија са кончулског и качаничког правца на леву обалу Ситнице, углавном се има захвалити неактивности и спором надирању непријатеља. Међутим, и овај фронт као и онај каснији у Метохији, могао је да послужи само за олакшање организације отступања кроз Албанију и Црну Гору. Према нашем убеђењу, неки офанзивни подухвати, било са положаја на Ситници или од Пећи, не би имали никаквог изгледа на неки трајнији успех, јер је непријатељ још увек могао за кратко време да прикупи око седам дивизија које су претстављале двоструко већу снагу од српских изнурених армија.

Рад црногорске војске. Санџачка војска, која је још од почетка офанзиве претстављала 2/3 целокупних црногорских снага, најинтимније је повезала свој рад са српским левим крилом. Она је на Дрини веома дуго блокирала не само офанзивно дејство аустроугарских снага на опасном правцу од Вишеграда, него им је скоро цело време отежавала оправку железничке пруге код Међеђе и тиме одузимала могућност стварања база за још јаче непријатељске снаге, које су овде из оперативних разлога и Фалкенхајну и Макензену биле веома пожељне. То је по мишљењу Фалкенхајна био разлог што није упутио Алпски корпус у овај део него на лево крило XI армије. А да се појавио према Санџачкој војсци, сигурно би и ситуација српске војске у долини Западне Мораве, а доцније и на правцу Ибар — Ситница, била много критичнија него што је стварно била.

Када се под непријатељским притиском са севера морао напустити правац Вишеград — Ужице — Краљево, тада је Санџачка војска (односно њени делови, који су били потчињени I српској армији) дошла у још тежу ситуацију, тако да је имала да издржи главни терет притиска много надмоћнијих непријатељских снага и да им спречи надирање у Санџак западно од линије Ивањица — Сјеница. Иако се фронт Санџачке војске преламао према истоку и југоистоку под правим, па чак и оштрим углом, и стално се проширивао (што је било условљено концентричним повлачењем I армије ка Косову), ипак су њене слабе јединице уз крајње залагање и пожртвовање спречиле гро 19 аустроугарског корпуса, 62 дивизије и много других посада из Источне Босне да својим бочним дејством испоље јачи утицај на I српску армију. И за време повлачења српских армија кроз Црну Гору, Санџачка војска, и поред српских појачања, носила је главни терет у извршењу тако деликатне улоге заштите бока од дејства активног и надмоћнијег непријатеља. Борбени капацитет црногорске војске није био довољан да паралише удар који је правцем Котор — Цетиње извршен на Ловћенски одред, и то баш због тога што је њена главна снага била ангажована на североисточном фронту.

Међутим, овде се појављују крупна питања. У претходном излагању видели смо да ни Савезници а, изгледа, ни српска Врховна команда од почетка нису полагали одговарајућу пажњу црногорском војишту. Иако је оно за аустроугарску команду, све до октобра 1915 године, морало да буде споредно војиште другостепеног значаја, оно се у оквиру српско-црногорског ратишта стално морало сматрати као помоћно војиште, и то не само према оперативним акутним, него и перспективним потребама, не ограничавајући се у томе само на простор Санџачке војске, него обухватајући цео фронт до Јадрана. Све док је српска Врховна команда могла да рачуна са офанзивним дејством према Аустро-Угарској (тј. до лета 1915 године) у северо-западном правцу (као што је намеравано у току 1914 и 1915 године), лево крило Црногорског фронта на Јадрану није смело дуго да остане непокретно и чисто дефанзивно, јер би српски офанзивни фронт на југу убрзо изгубио свој крилни наслон (као што је било у јесен 1914 године, што се показало опасно). Преношење српског фронта на запад, на пример, на р. Босну, условљавало би и померање целокупног Црногорског фронта негде на р. Неретву. Зато је било потребно да се Ловћенски и Херцеговачки одреди ојачају са 1 — 2 дивизије и да се благовремено и постепено

уреди црногорски простор за подесиње базирање.⁴⁰⁾ Улога црногорског војишта постала је кудикамо значајнија, иако је и даље остала дефанзивна. Због очигледне угрожености моравско-вардарског правца, услед уласка Бугарске у рат, српска Врховна команда морала је рачунати да црногорско војиште може постати уточиштем и њених главних снага. То је био крајњи момент за предузимање мера у циљу стварања услова за његов већи животни и борбени капацитет (побољшање комуникација, појачање морског саобраћаја, обезбеђење животних залиха, и сл.).⁴¹⁾ Борбени капацитет црногорских снага могао се појачати првенствено савезничким снагама (има индикација да је краљ Никола тражио од свога зета, италијанског краља, да му пошаље 40.000 војника). Ако то није било могуће, онда је српска Врховна команда већ при отступању од З. Мораве морала помишљати на појачање црногорске војске делом I армије (на пример, упућивањем бар једне дивизије од Ушћа или Рашке на правце Сјеница и Рожај), а од 21 новембра по могућству и целе ове армије северозападно од Рогозне Пл. и Мокре Горе. То би вероватно кочило напредовање 8 и 9 аустроугарског корпуса колико и фронтално запречавање, док би се лево крило одбране Београда могло лако наслонити на ове планине, како се то ускоро и десило. Тиме би Санџачка војска била растерећена тако да би благовремено могла појачати Ловћенски одред, пред којим су се јасно уочавале непријатељске припреме за напад. Нажалост, српска Врховна команда доцкан је уочила судбоносан значај Ловћенског отсека и за српску и за црногорску војску. Наиме, она је код Подгорнице (Титограда) доцкан одредила из I армије једну дивизију чија је борбена вредност била веома слаба, те се и црногорска Врховна команда лако одрекла њене помоћи (да ли се при томе испољавала и политичка ускогрудост начелника штаба црногорске Врховне команде није познато). Остаје још отворено питање, зашто Црној Гори, нарочито за одбрану Ловћена, нису дошле у помоћ трупе из Италије, јер се ту свакако најбоље могао спречити продор Аустројанцима у Албанију, на коју су и Италија и Аустрија одавно рефлектирале.

Ето, због ових и других пропуста најзад је дошло до оног што се под датим приликама тешко могло избећи. Међутим, до тога вероватно не би дошло да су примљене сугестије црногорског руководства, које је оно стално давало Савезницима још од 1914 године. У сваком случају, и у овом трагичном завршетку операција, и српска и црногорска војска дале су све од себе као ретко која војска у историји ратова.

Непријатељске операције. О њима се не може рећи ништа позитивно осим ванредно добро припремљених и изведених прелаза преко Саве и Дунава. Цела ова операција, и поред необично повољне географско-стратешке ситуације и огромне надмоћности снага, свела се на брутално фронтално потискивање више него упола бројно слабијих српских снага. Све се одвијало супротно ономе што је требало очекивати. Уместо да Бугари својим савезницима олакшавају прелаз преко моћних река, они улазе у рат тек онда када је прелаз већ био изведен. Уместо да својим маневром са бочног положаја олакшају наступање главним снагама Аустро-Немаца, које су фронтално наступале, ови их морају извлачити за собом. Па и на нишавском правцу, где су и Макензен и Фалкенхајн очекивали да ће Бугари дубоко продрети у долину З. Мораве, они су и у њу тек доцније избили. Неки већи стратешки маневар није нигде озбиљно ни покушаван. Тако је, на пример, 19 аустроугарски корпус све до 19 октобра био прилепљен уз главнину да би се тек тада дивергентно упутио ка З. Морави, а доцније и у Санџак, када ни теренске околности нису дозвољавале неке брзе обухвате или обилазне маневре. С друге стране, не може се лако схватити зашто је Алпски корпус — који је најпре био упућен на лево крило XI армије, да би

⁴⁰⁾ Намере француске, а можда и српске војске у октобру 1914 године, о брзом искрцавању експедиционог корпуса од 300.000 људи на средњем Јадрану, по нашем мишљењу, не би се могле остварити без претходне и постепене изградње базе, слично изградњи база у Африци од стране Англо-Американаца.

⁴¹⁾ Црногорска влада већ је раније предлагала српској влади да заједнички изграде пут Пећ — Чакор — Андријевица, што је одбијено. Српски војни изасланик у Софији још је 30 јула 1915 године, препоручивао Врховној команди „корисно би било форсирати изграду пута кроз Албанију за случај промене базиса“. ВРС — VIII — 212.

помогао Бугарима — касније, у току операције рокиран скоро на десно крило групе армија. То је учињено вероватно опет у нади да би се ипак извело нешто што није — како би Шлифен рекао — била „ординарна“ победа, јер је и он као и 19 аустроугарски корпус морао закашњавати. Фалкенхајн и Макензен, који су у највећој сагласности руководили овим операцијама и имали велику војну репутацију, правили су скоро несхватљиве грешке. То је долазило отуда што нису имали правилних појмова ни о географским утицајима, нити о особеностима противника, па ни о особеностима својих Савезника. Они су се стално самообмањивали да ће непријатеља опколити и натерати га да положи оружје било силом, било услед временских незгода. Због таквог вођења операција између њих су избиле међусобне оптужбе. Конрад је пребацивао немачком руководству безидејност у извођењу операција, а Фалкенхајн се тужио на слабу оперативну и борбену спремност аустроугарских јединица. Мислимо да су обојица били у праву. Но, према нашем мишљењу, главни узрок лежао је у потпуној међусобној нелојалности сва три савезника, јер је сваки више гледао сопствене него заједничке интересе, сасвим супротно Србима и Црногорцима, који су у тој лојалности ишли до крајње границе, па и на уштрб својих виталних интереса и убеђења. Да је то занста било тако, може се видети из тога што је главно решење у тим операцијама првенствено пало у Македонији, и то од стране бугарске II армије, која уопште није ни улазила у састав Макензенове групе армија. Разочаран у очекивању брзих и сјајних победа Фалкенхајн је био срећан што је већ првих дана новембра могао да отпочне са повлачењем својих трупа из ове „гадне војне“, како ју је сам назвао.⁴²⁾

Ову студију изнели смо са циљем да се од многобројних, разноврсних проблема овога рата истакну само они који су изгледали најбитнији и да се укаже на извесна могућа решења и користи које би се њиховим изучавањем добиле за акутне војно-дидактичке потребе. Овде нећемо изводити неки резиме и у срећеном облику давати неке закључке, јер би то довело до непотребног понављања, а можда би читаоце ометало у доношењу сопствених закључака, што је много корисније. Подвућићемо само две чињенице. Можда ће наш критички став према Савезницима изгледати исувише строг. Али, коалициони ратови увек су праћени сличним незгодама какве су и овде изнете. Однос Савезника према Србији и Црној Гори, ма колико да им је отежавао рад, не сме се ценити уско, као необична појава, и не само са њиховог него и са савезничког становишта. Сваки од наших Савезника имао је својих великих брига и пропуста, а због неусклађености заједничких мера и напора, све до краја 1917 и почетка 1918 године, сами су имали огромних и непотребних сопствених жртава. Овде су изложени и многи пропусти српске Врховне команде, односно војводе Путника. Али су пропусти и грешке неизбежни и код највећих војсковођа, а нарочито у овако тешким приликама у коалиционом рату. Па и поред тих пропуста, војвода Путник се и овде, према нашем убеђењу, показао у великим војсковођом и великим војником. Његова намера да рашчисти ситуацију према Бугарима, његова дојалност према Савезницима, виртуозност у извођењу отсудних операција, а нада све његов одлучан став против свих капитулантских намера и у најкритичнијем времену, мислимо да потпуно оправдава овакву поставку.

⁴²⁾ ПРАУ — III — 340.